

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI

O`ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI

BITIRUVCHI KURS TALABASI

SADULLAYEVA SHAHLO ANVAROVNAning

«TAMSIŁ SAN'ATIDAN FOYDALANISHDAGI SHOIRNING BADIY
MAHORATI (ALISHER NAVOIYNING "LISON UT-TAYR" DOSTONI
MISOLIDA) »

mavzusidagi

5 120 100

akadem darajasini olish uchun yozgan

–Filolog

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

(2017-2018-o`quv yili)

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari nomzodi, dotsent
ESHONQULOV H.P.

Buxoro - 2018

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI**

O`ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI

“Himoyaga ruxsat etilsin”

Fakultet dekani_____A.A.Haydarov

“__” _____2018-yil.

BITIRUVCHI KURS TALABASI

SADULLAYEVA SHAHLO ANVAROVNAning

«TAMSIŁ SAN’ATIDAN FOYDALANISHDAGI SHOIRNING BADIY
MAHORATI (ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONI
MISOLIDA) » mavzusidagi

5 120 100

–Filolog

akadem darajasini olish uchun yozgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

(2017-2018-o`quv yili)

Ilmiy rahbar: **filologiya fanlari nomzodi, dotsent**
ESHONQULOV H.P.

Rasmiy hakam: **filologiya fanlari nomzodi, dotsent**
HAYITOV SH.A.

Buxoro – 2018

«Ma’qullayman»

Ilmiy rahbar: f.f.nomzodi,
dotsent H.P. Eshonqulov

« » _____ 2017-y.

«Tasdiqlayman» ____

O`zbek adabiyoti kafedrasida
mudiri Sh.N.Ahmedova

« » _____ 2017-y.

BuxDU filologiya fakulteti bitiruvchisi Sadullayeva Shahlo Anvarovnaning

«Tamsil san’atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni misolida)» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi ustida olib borishi lozim bo`lgan ishlar yuzasidan

TOPSHIRIQLAR REJASI

Faoliyat nomi	Ishning qisqacha mazmuni	Bajarilish vaqti	Bajarilgan ishlar haqida ilmiy rahbar xulosasi (imzo)	Talaba (imzo)
Nazariy faoliyat	1. Mavzu bo`yicha zaruriy ilmiy, ilmiy-metodik materiallarni to`plash, o`rganish	sentabr		
	2. Ilmiy adabiyotlarini mavzu nuqtayi nazaridan o`rganish	sentabr		

	3. Mavzu bo`yicha ilmiy manbalarni taqqoslash. Adabiyotlar ustida ishlash. To`plangan materiallarni sistemalashtirish	oktabr		
BMI ustida ishlash	1. BMI rejasini tuzish. Tadqiqotning kirish qismini tayyorlash	noyabr		
	2. I bob paragraflari ustida ishlash	dekabr		
	3. II bob paragraflari ustida ishlash	yanvar		
	4. Ishni yakunlash, tahrir etish va oqqa ko`chirish	fevral		
	5. Xulosa (tahlillar natijasida umumlashmalar va xulosalarni yoritish)	mart aprel		
	6. Adabiyotlar ro`yxatini tartibga solish			
BMI ni rasmiy-lashtirish	Dastlabki himoya jarayonida qatnashish	may		
BMI ni himoya qilish		iyun		

Bitiruvchi kurs talabasi

Sadullayeva Shahlo

Ilmiy rahbar

Eshonqulov H. P.

Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti
o`zbek adabiyoti kafedrasining 1-yig`ilishi bayonnomasidan

KO`CHIRMA

29-avgust, 2017-y.

Qatnashdil: kafedraning barcha

a`zolari

KUN TARTIBI

Bitiruv malakaviy ishlari mavzularining muhokamasi, tasdig`i hamda ilmiy rahbarlarni tayinlash.

Kafedra qaror qiladi:

4-kurs talabasi Sadullayeva Shahloning bitiruv malakaviy ishi mavzusi «Tamsil san`atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni misolida)» shaklida tasdiqlansin.

Bitiruvchi kurs talabasi Sadullayeva Shahloning malakaviy bitiruv ishiga f.f.nomzodi, dotsent Eshonqulov Husniddin ilmiy rahbar etib tayinlansin.

Yig`ilish raisi

Sh.N. Ahmedova

Yig`ilish kotibasi

G.Y.Samandarova

Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti
o`zbek adabiyoti kafedrasining navbatdan tashqari yig`ilishi
bayonnomasidan

KO`CHIRMA

Buxoro sh.

5-may, 2018-y.

Qatnashdi: kafedraning barcha

a`zolari

K U N T A R T I B I

4-kurstalabasi Sadullayeva Shahloning «Tamsil san`atidan foydalanishdadagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni misolida)» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi muhokamasi

Kafedra qaror qiladi:

4-kurs talabasi Sadullayeva Shahloning «Tamsil san`atidan foydalanishdadagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr”

dostoni misolida)» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi«sinov himoyasidan o`tdi» deb hisoblansin va rasmiy himoyaga tavsiya etilsin.

Mazkur bitiruv malakaviy ishiga taqrizchi etib filologiya fanlari nomzodi, dotsent SH.A. Hayitov tayinlansin.

Yig`ilish raisi

Sh.N.Ahmedova

Yig`ilish kotibasi

U.To`rayeva

Fakultet ilmiy kengashning 2018- yil may

bayonnomasi bilan tasdiqlangan

BuxDU filologiya fakulteti 5120100 - Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili) ta`lim yo`nalishi bitiruvchisi Sadullayeva Shahloning «**Tamsil san`atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni misolida)**» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga DAK

XULOSASI

No	Belgilangan me'yorlar			
1	BMIning hajm va talab bo'yicha rasmiylashtirilganligi (me'yor: 45 betdan kam bo'lmasligi kerak)	talabga javob beradi-10 ball	talabga qisman javob beradi-7 ball	talabdan chetga chiqish holatlari mavjud-4 ball
2	Mavzuning davlat va universitet grant dasturlari asosida yoki dolzarb muammolar bo'yicha tanlanganligi	davlat dasturiga kirgan-8 ball	grant loyihasi bo'yicha - 7 ball	BuxDU dasturi bo'yicha-6 ball yoki dolzarb muammolar bo'yicha-5 ball
3	Mavzu dolzarbligining asoslanganligi	yeterli darajada asoslangan-5b.	yeterli asoslan- magan-3b.	noaniq -2 ball
4	Maqsad va vazifalarning aniq ifodalanganligi	aniq - 7 ball	to'liq aniq emas - 5 ball	aniq emas - 3 ball
5	BMIda ilmiy tekshirish metodla-ridan foydalanganlik darajasi	to'la- 7 ball	qisman - 5 ball	yeterli emas-3 ball
6	Olingan natijalarning yangiligi va ishonchlilik darajasi	natija yangi - 8 ball	ilgari olingan - 6 ball	to'la ishonchli emas-3 ball
7	BMIning xulosa qismida tavsiyalar berilganligi:, ijtimoiy sohada qo'llashga (ta'lim, atrof-muhitni himoya	bevosita ishlab chiqishga tavsiyasi bor -6 ball	tavsiya qilingan-5 ball	tavsiya yo`q- 3 ball

	qilish, ma'naviy-ma'rifiy...)			
8	Bitiruvchining mavzu bo'yicha olingan natijalarini tanqidiy baholanganligi darajasi	aniq-8 ball	to'la aniq emas – 6 ball	tanqidiy baholanmagan-4 ball
9	Ishning ilmiy xarakteri	ilmiy tadqiqotlar asosida - 8 ball	aralash shaklidan - 5 ball	referativ xarakterdan - 3 ball
10	Adabiyotlardan foydalanganlik darajasi	ilmiy-amaliy jurnallar, monografiya, yetakchi olimlar asarlaridan to'la foydalanilgan - 8 ball	ilmiy adabiyotlar kam foydalanilgan – 6 ball	faqat darslik, ma'ruza matnlari, o'quv qo'llanma va ma'lumotnomalardangina foydalanilgan - 4 ball
11	Bitiruvchi taqdimotiga baho	a'lo – 10 ball	yaxshi – 7 ball	qoniqarli – 6 ball
12	Berilgan savollarga javobi	to'liq – 8 ball	o'rta – 6 ball	qoniqarli- 4 ball
13	BMI ni tashqi taqrizchi tomonidan baholanishi	a'lo – 7 ball	yaxshi – 6 ball	qoniqarli – 5 ball
14	BMIga qo'yilgan yakuniy ball:	Bahosi:		

Eslatma: Har bir ball bo'yicha aniqlangan ballning tagiga chizib belgilanadi.

DAK raisi: prof. Shermatov A.

A'zolari: 1. dots.Haydarov A.A. (rais muovini)

2. prof.Ahmedova Sh.N. (a'zo)

3. dots.Rajabova M.B. (a'zo)

4. dots.Davronova Sh.G` (a'zo)

5.

6.

-iyun, 2018-y.

Filologiya fakulteti 5120100-Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili) ta`lim yo`nalishi bitiruvchisi Sadullayeva Shahloning «Tamsil san`atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni misolida)» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi

ANNOTATSIYASI

Badiiy san`atlar ichida tamsil ijodkorning g`oyaviy muddaosini o`quvchiga muayyan tarzda yetkazish bilan bir qatorda o`quvchining his-tuyg`ulariga ta`sir qilish vasifasini bajaradi. Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni irfoniy mohiyat kasb etgani uchun ham asarda tamsil san`atiga ko`pgina o`rinlarda murojaat etilgan. Zero, dostonidagi tamsillarni ilmiy tadqiq etish undagi tasavvufiy mohiyatni teran anglashga xizmat qiladi, muallifning badiiy mahoratini chuqurroq anglab olish uchun imkoniyat yaratib beradi. Shu jihatdan qaralganda ushbu BMIning ahamiyatli tomoni anglashiladi.

Ushbu bitiruv malakaviy ishimiz kirish qismi, ikki asosiy bob va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat. Birinchi bobda fikr va xulosalarni hayotiy detallar orqali dalillovchi tamsil ko`rinishi dostonning muaqaddimaviy boblari hamda qushlarning uzrxohligi va ularga aytilgan javoblar bilan bog`liq hikoyat, masallar misolida tahlil qilingan. Ikkinchi bobda esa vodiylar talqiniga bag`ishlangan tamsiliy hikoyatlarning mazmun-mohiyati ochib berilgan. Bitiruv malakaviy ishimizning oldiga qo`yilgan maqsad va vazifalariga tayangan holda Alisher

Navoiy ijodi misolida tamsil san'atining yangi qirralari, imkoniyatlarini ochib berildi. Alisher Navoiyning ijodida tamsil san'atining qo'llanilish darajasi, tamsil sa'atining ikki yirik turi sifatida detallashtirilgan va syujetli tamsil (tamsiliy hikoyat)larning farqi, "Lison ut-tayr" dostonida qo'llanilgan tamsillarning asar kompozitsiyasidagi o'rniga ko'ra farqlanishi, detallashtirilgan tamsilning masal va hikoyatlarni xulosalashdagi ahamiyatini ochib berish, tamsiliy hikoyatlarning dostonida tutgan o'zni va vazifasini aniqlash, tamsiliy hikoyatlarning vodiylar sifatini ochib berishdagi ahamiyatini o'rganishga oid qator masalalar bitiruv malakaviy ishimizning vazifalarini tashkil qiladi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun bir qator olimlarning ilmiy ishlaridan foydalandik. Xususan, Y. Is'hoqovning "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida badiiy san'atlarga bag'ishlangan bir qator turkum maqolalari, aynan shu muallifning "So'z san'ati so'zligi" nomli kitobi, A. Hojiahmedovning badiiy san'atlarga bag'ishlangan asarlari, Sh. Sharipovning "Lison ut-tayr" haqiqati" monografiyasi ushbu BMda tadqiq etilajak masalalae uchun asos vazifasini o'tadi.

BuxDU filologiya fakulteti 5120100 - Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi bitiruvchisi Shahlo Sa'dullayevaning "Tamsil san'atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni misolida) "mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga

TAQRIZ

Dunyoda inson fikri, ong-u shuuri, hatto his-tuyg'usini tamomila yangi tomonga, ezgulik va yaxshilik tarafiga o'zgartirib yuborgan badiiy asarlar, buyuk ijodkorlar bisyor. Vatanimiz adabiyoti tarixida ham jahon badiiy tafakkurini yuksak cho'qqilarga ko'targan, boshqa xalqlar adabiyoti tarixida kuchli ta'sir ko'rsatgan buyuk ijodkorlarimiz, shoh asarlarimiz mavjud. Shunaqangi buyuk ijodkorlarimiz qatorida ,shubhasiz, Alisher Navoiy hazratlari birinchi o'rinda turadi. Hazrat Navoiy qalami tuhfa etgan bir qancha asarlar bugungi kun kitobxonini haqiqiy kamolot sari yetaklaydi, desak, hech yanglishmaymiz. Navoiy qalamiga mansub bir qator asarlar o'zidagi purma'no hikmatlari-yu, ta'sirchan jumalari ila kishini o'ziga maftun etadi va bunday nodir asarlar shu tahlitda yozilgan boshqa mumtoz asarlardan tubdan farq qiladi. Navoiyning xuddi shunday abadiyatga muhrlangan asarlari qatorida "Lison ut-tayr" dostoni alohida mavqega egadir.

"Lison ut- tayr" ("Qush tili") – Navoiyning tasavvufiy-falsafiy ruhda yozilgan asari hisoblanadi. Asarda jumalarning ta'sirchanligi, so'zlarning sehrli qudrati, keltirilayotgan iqtiboslarning aniqligi, boblarda bayon qilinayotgan fikrlar

mag'zidagi badiiy san'atlarning jozibasini ko'rib ,beixtiyor, Hazrat Navoiyning so'z tanlashdagi, jumla tuzishdagi mahoratiga qoyil qolmay iloj yo'q.

Haqiqatdan, muallif "Lison ut-tayr" dostonida bir qancha badiiy san'atlardan ustalik bilan foydalangan. Ayniqsa, tamsil san'atiga nazarimizda, ko'proq murojaat etgan. Asarning o'ttizga yaqin o'rnida tamsil san'aniga murojaat etilgan. Talaba Shahlo Sa'dullayeva ana shunday sharaflı va mas'uliyatli ishga bel bog'lab asarda mavjud tamsil san'atlari namunalarini izlab topgan hamda ularni badiiy mushohada etishga harakat qilgan.

Shahlo Sa'dullayeva asarda keltirilgan badiiy san'atlarni imkon darajasida tahlilga tortdi. Fikr va xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillovchi tamsillarning mag'zidagi bir qator hayotiy haqiqatlarni te'ran mushohada etishga harakat qildi. Hanuzgacha Navoiyning badiiy mahorati, ijodining eng serqirra kurtaklari "Lison ut-tayr" dostoni asosida tahlil qilinmagan edi. Mazkur bitiruv malakaviy ishi birinchi marta yaxlit tadqiqot ko'rinishida o'rganishga bag'ishlanayotganligi bilan dolzarblik kasb etadi.

Ishda mavzuga aloqador bir qator ilmiy va badiiy manbaalar imkon qadar o'rganib chiqilgan. Fikr-mulohazalar reja asosida, mantiqiy izchillikda bayon etilgan. Bajarilgan ish unda belgilangan maqsad va vazifalarga mos keladi. Talaba mavzu mohiyatini to'g'ri ilg'ay olgan.

Bitiruv malakaviy ishi kirish, ikki asosiy bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan.

Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, shu mavzuni o'rganishning maqsad va vazifalari, manbasi, predmeti, metodologiyasi va metodlari, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati, ishning sinovdan o'tishi va tuzilishi haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Bitiruv malakaviy ishining asosiy mazmuni ikki asosiy bobda bayon etilgan. " Fikr va xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillovchi tamsilning qo'llanishi" deb nomlangan birinchi bobi ikki fasldan iborat bo'lib, dastlabki faslida dostonning muqaddimaviy uch bobida keltirilgan tamsillar imkon darajasida izohlangan, keyingi faslda esa o'ttiz qush bilan bog'liq munozarada aytilgan kichik hikoyat va masallar tarkibidagi bir qancha tamsillar dalillar asosida mufassal yoritilgan. "Lison ut-tayr" dostoni asosida keltirilgan aniq iqtiboslar-u tamsillar atroflicha o'rganilgan.

Ishning "Vodiylar talqinida tamsiliy hikoyatlarning qo'llanilishi" deb nomlangan bu bob uch fasldan iborat bo'lib, har uchchala faslida dostonda keltirilgan yetti afsonaviy vodiy – Talab, Ishq, Ma'rifat, Istig'no, Tavhid, Hayrat va Faqr-u fano vodiylarida keltirilgan hikoyatlar tarkibidan tamsiliy san'atlar topib, izohlangan. Hikoyalar mag'zidagi navoiyona qarashlar nozik badiiy chizgilarda aniq va ravshan tasvirlangan.

Ishda yutuqlar bilan bir qatorda ayrim kamchiliklar borligi ham kuzatiladi. Jumladan, ishda hali bahstalab, munozarali, to'ldirilishi mumkin bo'lgan fikrlar, ayrim takrorlar ham uchraydi. Boblar bo'yicha xulosalar yetishmaydi. Ayrim zarur o'rinlarda iqtibos keltirilmagan. Biroq bunday kichik juz'iy kamchiliklar ishning saviyasiga putur yetkazmaydi va ularni yengil tuzatish mumkin.

Xulosa ish mohiyati ixcham umumlashtirilgan. Ishning bajarilishi, rasmiylashtirilishi, unda mavzuning qo'yilishi va yoritilishi bakalvrlk tadqiqotlar oldiga qo'yiladigan talablarga javob bera oladi. Mazkur bitiruv malakaviy ishi yakunlangan va o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajargan. Shuni inobatga olib, ishni ijobiy baholash va tadqiqot muallifi Shahlo Anvarovna Sa'dullayevani bakalavr akademik darajasini olishga loyiq deb hisoblash mumkin.

Rasmiy hakam:

SH. A. Hayitov

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Tamsil san'atidan foydalanishdagi shoirning badiiy mahorati (Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni misolida)

Reja:

Kirish

I bob. Fikr va xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillovchi tamsilning qo'llanishi

I.1. Dostonning muqaddimaviy boblarida tamsilning qo'llanilishi

I.2. Qushlarning uzrxohligiga aytilgan javoblar bilan bog'liq hikoyat va masallarda tamsilning qo'llanilishi

II bob. Vodiylar talqinida tamsiliy hikoyatlarning qo'llanishi

II.1. Talab vaIshq vodiylarining sifati bayonidan so'ng keltirilgan tamsiliy hikoyatlar

II.2. Ma'rifat, Istig`no va Tavhid vodiylari vasfida tamsil-hikoyatlarning qo`llanilishi

II.3. Hayrat va Faqr-u fano vodiylarini tasvirlashda tamsiliy hikoyatlarning o`rni

Umumiy xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Yurtimiz istiqboli uchun olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohalardagi keng ko`lamli ishlar bilan birga, Respublikamizda qilinayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar ta'limning barcha bo`g`inlarida adabiyotni o`qitishni ham tashkiliy, ham mazmuniy jihatdan qayta ko`rib chiqish vazifalarini ko`ndalang qo`ymoqda.

Keyingi yillarda adabiyotga e'tibor, ijod ahliga ko`rsatilayotgan g'amxo`rlik har qachongidan-da kuchaydi. Bunday sa'y-harakatlarning eng yuksak namumasi Prezidentimizning shu yil 5-apreldagi "O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi qarori bo`ldi. Bu tarixiy hujjat adabiyotimizning gurkirab rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berdi, ijodiy jarayon bilan bog`liq ko`pgina dolzarb muammolarni hal etishda dasturilamal bo`ladi.

Dunyoda inson fikri, ong-u shuuri, hatto his-tuyg`usini tamomila yangi tomonga, ezgulik va yaxshilik tarafiga o`zgartirib yuborgan badiiy asarlar, buyuk ijodkorlar bisyor. Vatanimiz adabiyoti tarixida ham jahon badiiy tafakkurini yuksak cho`qqilarga ko`targan, boshqa xalqlar adabiyoti rivojiga kuchli ta'sir ko`rsatgan buyuk ijodkorlarimiz, shoh asarlarimiz mavjud. Shunaqangi buyuk ijodkorlarimiz qatorida, shubhasiz, Alisher Navoiy hazratlari birinchi o`rinda turadi va ularning abadiyatga muhrlangan asarlari qatorida "Lison ut-tayr" dostoni alohida mavqega ega. Prezidentimiz o`tgan yili (2017-yilda)

ijodkor-ziyolilar vakillari bilan bo`lgan uchrashuvda so`zlagan nutqi xulosasida: "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug` ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo`ladi!"[2, 22] - deb aytgan fikrlari yurtimizda ijod ahli qanchalik qadrga erishajagiga dalil bo`la oladi.

Yurtboshimizning qaroriga binoan Yozuvchilar uyushmasining viloyatlardagi bo`limlari qoshida "Ijod" fondi shoxobchalari, Bosh vazir raisligida Vasiylik kengashi, sarmoyador tashkilotlar bilan uyushma sho`balari o`rtasidagi "Do`stlik klubi" tashkil etilganini, moliyaviy qo`llab-quvvatlash kuchaytirilganini e'tirof etmaslik mumkin emas.

Prezident qarorida adabiyot ahlini quvontirgan jihatlar bisyor. Jumladan, mumtoz adabiyot, avvalo, Alisher Navoiy asarlarini xalqqa yaqinlashtirish masalasi qarorda o`rtaga qo`yilgan juda muhim masalalardan biridir.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2018-yil 12-maydagi "Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o`rganish va targ`ib qilish maqsadida yoshlar o`rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to`g`risida"gi [6] Qaroriga binoan, o`tgan yili tashkil etilgan "Yosh kitobxon" tanlovi Nizomiga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritildi. Darhaqiqat, "Yosh kitobxon" tanlovida ikki yuz ellik ming nafarga yaqin yoshlar ishtirok etib, tanlov g`oliblariga "Prezident sovg`asi" bilan taqdirlangani yoshlar o`rtasida kitobxonlik madaniyati rivojlanishiga muhim ta'sir o`tkazdi. Shu yilning 12-maydagi Prezident qaroriga ko`ra, bu yilgi tanlov o`zgacha saviyada bo`lib o`tishi va tanlovda mumtoz adabiyot namoyondalari, xususan, Navoiy ijodiga alohida to`xtalib o`tilishi kutilmoqda. Yurtboshimiz tashabbusi bilan viloyatlarda "Navoiyxonlik", "Hadislar bilimdoni", "Qur'on musobaqasi" kabi tanlovlarning bo`lib o`tayotgani xalq orasida adabiyot, ayniqsa mumtoz adabiyot bilan bir qatorda diniy bilimlarga, tasavvuf ta'limotiga qiziquvchilar soni tobora ortmoqda.

Shunday bir sharoitda Navoiy va uning asarlarini o`rganish, ularni xalqqa yaqinlashtirish adabiyotshunoslar oldida turgan ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Zero, Navoiy ijodi sal kam olti asrni oshib barvasta holda kela oldi va Navoiy asarlari hech qachon davr tanlamagan, uning asarlaridagi mavzular olami doimo dolzarb masal bo`lib kelgan. Yurtimiz sevgan shoir Erkin Vohidov aytganidek, hayotda biron bir mavzu yo`qki, uni Navoiy hazratlari nazm silkiga tizmagan bo`lsa[40, 261].

Tadqiqotning obyekti va predmeti. Ushbu BMIning obyekti Alisher Navoiyning badiiy mahorati, so`z qo`llashdagi va she'riy san'atlardan foydalanishdagi o`ziga xosliklarini kuzatishdan iborat.

Tadqiqotning predmeti Alisher Navoiy ijodida, uning "Lison ut-tayr" dostonida foydalanilgan badiiy-estetik vositalar orasida tamsil san'atining tutgan o`rnini aniqlash va shoirning ushbu san'atni qo`llashdagi faqat o`zidagina uchraydigan xususiyatlari bilan tanishib chiqish.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Ushbu BMIdan ko`zlangan maqsad Alisher Navoiy ijodi misolida tamsil san'atining yangi qirralari, imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

BMIda quyidagi vazifalar ko`ndalang qo`yilgan:

1. Alisher Navoiyning ijodida tamsil san'atining qo`llanilish darajasini aniqlash.
2. Tamsil sa'atining ikki yirik turi sifatida detallashtirilgan va syujetli tamsil (tamsiliy hikoyat)larni farqlash.
3. "Lison ut-tayr" dostonida qo`llanilgan tamsillarning asar kompozitsiyasidagi o`rniga ko`ra farqlanishini tushuntirish.
4. Detallashtirilgan tamsilning masal va hikoyatlarni xulosalashdagi ahamiyatini ochib berish.
5. Tamsiliy hikoyatlarning dostonida tutgan o`rni va vazifasini aniqlash.
6. Tamsiliy hikoyatlarning vodiylar sifatini ochib berishdagi ahamiyatini tahlil qilish.

Mavzuning o`rganilish darajasi. "Lison ut-tayr" dostonining g`oyaviy yuksak, badiiy jihatdan pishiq va ta'sirchan (emotsional) chiqishida an'anaviy tasviriy vositalarning roli juda katta. Muhimi shundaki, Navoiy Sharq poetikasida amalda bo`lgan badiiy-tasviriy vositalarni mazmun talabiga bo`ysundiradi, binobarin, asarda qo`llanilgan tasviriy vositalar shaklbozlik uchun emas, balki shoirning g`oyaviy pozitsiyasi va maqsadini aniq va yorqin, badiiy jihatdan go`zal ifodalash uchun xizmat qiladi. Navoiyning an'anaviy tasviriy vositalardan foydalanish mahorati haqida ish olib borgan mutaxassislardan Maqsud Shayxzoda, A. Rustamov va Y. Is'hoqovlar [23;24;26] to`g`ri qayd qilganlaridek, shoir turli badiiy vositalarni qo`llashda ularni mazmuni chuqur ochishga safarbar qilib ko`pgina yangiliklar kashf etadi, ulardan yangi funksiyalarni ifoda etishda aktiv foydalanadi. Ma'lumki, badiiy-tasviriy vositalar "fikrni ravon va nafis ifodalash yo`llari va vositalari, badiiy san'atlar (priyomlar, vositalar) ning turlari hamda xususiyatlari kabi muhim masalalarni o`z ichga oluvchi ilmi bade'ning muhim tomonini tashkil etadi. Navoiy o`z asarlarida mazmuni obrazli va ta'sirli ifodalaydigan, fikrni bo`rttirib, uni ravshanlashtiradigan, oxangdorlik va musiqiylikni ta'minlaydigan ma'naviy, lafziy va harfiy san'atlarning turli-tuman shakllaridan (ular mumtoz

she'riyatda yuzdan ortiq sanladi) mohirlik bilan foydalanangan. Bu o`rinda ularning hammasi haqida batafsil fikr yuritishning imkoni yo`qligini hisobga olgan holda (zotan, buning hojati ham yo`q), shoirning ba'zi san'atlarini qo`llashdagi mahorati xususida "Lison ut-tayr" materiallari misolida to`xtalib o`tish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqotda Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida iste'foda etilgan she'riy san'atlar, xususan, tamsil san'ati va uning ichki turlari tadqiq etilgan. Ushbu poetik san'atning mohiyati, turlari o'rganilgan, "Lison ut-tayr"dan keltirilgan misollar orqali fikrlar asoslangan. Bu ishning nazariy ahamiyatini belgilaydi.

Bitiruv malakaviy ishining natija va xulosalaridan oliyhoglarda "O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi" fani bo'yicha o'tkazilgan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda, maxsus kurslarda, shuningdek, akademik litsey va kollejlarda (10-11-sinf) adabiyot darslarida foydalanish mumkin.

Ishning tarkibi. Bitiruv malakaviy ishimiz kirish qismi, ikki bob, umumiy xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I bob. Fikr va xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillovchi tamsilning qo`llanilishi

I.1. Dostonning muqaddimaviy boblarida tamsilning qo`llanilishi

Mumtoz adabiyotda an'anaviy badiiy san'atlardan foydalana olish shoirlar uchun muhim vazifalardan biri hisoblangan. Shoir she'riy san'atlardan qanchalik ustalik bilan foydalana olsa, unda mahorat zohir etsa, bu uning ma'lum darajada kamolotga yetgani hisoblangan. Agar bu ilmdan foydalana olmasa, Xoqoniy aytganidek:

"Suvarnigori hadisam vale dar on surat,

Ki jam dar on notavonim nihad, nangoram".

(Mamuni: Men so`zning suratkashiman, agar shu suratga jon kirgiza olmasam, uni yaratmaganim ma'qul)[32, 71].

Klassik adabiyotda yuzdan ortiq badiiy san'atlar mavjud bo'lib, ular lafziy, ma'naviy va mushtarak san'atlarga bo'linadi. Lekin bu san'atlarning hammasi she'riyat olamidani bir xilda o'rin egallamagan. Bularning orasida ayniqsa iyhom, talmeh, tamsil, tazod, zulqofiyatayn, tashbeh va boshqalar keng tarqalgan. Atoullloh Husayniy **tamsil** san'atini ma'naviy san'atlarning ikkinchi naviga kiritadi. Birinchi nav (guruh)dagi san'atlar arab fusahosi va ajam shuarosi tomonidan san'at deb topilgan bo'lsa, ikkinchi guruhdagi san'atlar "ajam shuarosi qoshinda sanoyi' turkumidindur, ammo arab fusahosining bari bir bo'lub, ani nutqning zotiy go'zalliklaridin deb hisoblapturlarkim, aning bayoni ma'oniy ilmi va bayon ilmining vazifasidur va badiiyat sanoyisidin deb hisoblamapturlarkim, aning bayoni badi' ilmining vazifasidur" [20, 117]. Muallif fikricha, ma'naviy san'atlarning ana shu ikkinchi guruhidagi boshqa san'atlar qatori **tamsil** ham "oriziy go'zalliklardindur", keyindan paydo bo'lgan san'atlardandir.

Mohiyat jihatidan dalillash lirik qahramonning muayyan paytdagi xatti-harakatlari, kechinmalari, falsafiy-ijtimoiy, axloqiy-tarbiyaviy ruhdagi poetik xulosalarini mantiqan asoslashga qaratilgan.

1. Lirik qahramon harakatlari - kechinmalarini asoslashning quyidagi asosiy usullarini ko'rsatish mumkin:

A) Poetik sujet - lavha tarzida. Bunday g'azallarda tasvir lirik qahramon holati, kechinmalarining muayyan bir davri yoki payti izchil (zamon- vaqt jihatidan aniq) va muhtasar hikoya qilinadi. Ana shuning sababi esa bir misrada yoki bir bayt doirasida izohlanadi. Masalan, "*Kecha kelgumdir debon ul sarvi gulro' kelmadi*" yoki "*Tun oqshom bo'ldi-yu kelmas mening sham'i shabistonim*" misralari g'azallarda poetik syujetligi tasvirning sababini mantiqan izohlaydi va dalillaydi.

B) Bir qator she'rlarda xatti-harakat tasviriga doir poetik syujet mavjud emas, lekin ular zamirida xatti-harakat, ichki kechinma tahlili yotadi. Shoir shunday o'rinda ham o'zining alamli, otashin fikrlari asosini ko'rsatish, keskin xulosalarini mantiqan dalillashga harakat qiladi va bunga turli poetik usullar orqali erishadi. Masalan, radd ul-matla' san'ati ishlatilgan bir qator g'azallar ana shunday ruhdagi:

Kimsani dard ahli deb sirring'a mahram ayladim,

O'z-o'zumni kuch bilan rasvoi olam ayladim.

Ey Navoiy, dema sirring kimsaga, mundoqki men

Kimsani dard ahli deb, sirring'a mahram ayladim.

Sabab ta'kidlanmoqda, lekin u shoirning qat'iy xulosasi ("dema sirring kimsaga") uchun qat'iy dalil sifatida keladi.

2. Dalillashning Navoiy lirikasi uchun xarakterli ko'rinishi - bu fikr, xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillashdan iborat. Miniatyur ruhdagi bu usul g'azalda bayt doirasida, qit'a va ruboiyda she'r doirasida amal qiladi. Masalan, g'azalda:

Davr ham qildi qadingni, go'shae tut, yo'q aso,

Negakim, dard - o'q bo'lur zohir, "alif" yondashsa, "dol".

Zahmim ichra qoldi paykoning, ne yanglig' butgay ul?

Chunki *qo'ymas yorag'a yopushqali mahramni suv.*

Labini so'rg'ali aqlim junung'a bo'ldi badal:

May ichsa, tez o'lur el, sog'da gar yovosh ko'runur.

Siyimi ashkim itlaringning yo'lida aarf ayladim,

Chun *demishturlarki, qozg'on do'st moling borida.*

Ruboiyda "G'urbatda g'arib..." deb boshlanuvchi ruboiyni eslatish mumkim.

Qit'ada dalillashning vazifasi juda katta. Chunki bu janrda ijtimoiy-tarbiyaviy mazmun, pand-u nasihat ruhi yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham, har bir muhim fikr va xulosa o'ziga xos hayotiy detal bilan asoslanadi, isbotlanadi. Fikr-xulosa bilan uning izohi, dalili o'rtasida muvozanat ham har bir she'rda o'ziga xos.

"Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq" deb boshlanuvchi qit'ada fikr-xulosa bir baytda, uning isbot-dalili esa ikki baytda ifodalangan.

Umuman, bu guruhga mansub baytlarni mohiyat e'tiboriga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Fikrni, maqsadnu e'tiborli, mashhur fikr yordamida dalillash. Bu asosan, xalq maqollari, hikmat va hadislardan dalil sifatida keltirish tarzda ko'rinadi (irsoli masalsan'ati).

2. Fikr, maqsadning isboti, tasdig'i uchun hayotiy dalillash keltirish(tamsil san'ati).

Tamsilning irsoli masaldan farqi shundaki, irsoli masalda mashhur maqol, hadis yoki hikmat dalil sifatida keltiriladi, tamsilda esa shoirning o'zi tanlagan hayotiy voqea yoki detallar dalil-isbot sifatida keladi. Buning zamirida taahbiy munosabat yotadi (lekin tashbihiy aloqa zimdan bo'lib, tashbih vositalarisiz amalga oshadi).Buning o'zi ham ikki xil ko'rinishga ega:

1. Tamsiliy munosabat mazkur bog'lanishning sababiy ildiziga ishora qiluvchi so'zlar vositasida yuzaga chiqadi: *chunki, ne tong, ne ajab, negakim, nedinkim* (yoki qisqargan formalari: *kim, ki*) va h.

2. Intonatsiya yo'li bilan bog'lanish. Tamsil san'atining haqiqiy namunasi hech qanday vositasiz tamsiliy bog'lanishga daxldor misra yoki baytlarni yonma-yon (Shayxzoda so'zi bilan aytganda, yondosh) qo'yish orqali yuzaga keladi. Yevropa adabiyotshunosligida bu psixologik paralelizm deyiladi [24, 63].

Tamsil san'ati she'riyatda hayotiy detallar, realistik unsurlarning paydo bo'lishiga zamin bo'lgan (Navoiyda ham, xususan, sabki(usul) hindiy namoyondalarida).

Tamsil she'riyatda realistik tamoyilning kuchayishiga turtki bo'lgan. Asoslashning ikkinchi bir yo'li ko'tarinki uslub uvhun xos husni ta'lil bo'lib, bu tamsilning aksi.

Bundan tashqari tamsil san'atini turli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni esa, o'z navbatida, bir necha ichki turlarga bo'lish mumkin.

Barchamizga ma'lumki, Sharq adabiyotida asar kompozitsiyasini tuzishda ma'lum bir tartibga amal qilingan. Bu holat ayniqsa asarning kirish qismida ko'zga yaqqol tashlanadi. Chunki islom olamida yaratilachak har bir asar Yaratganga hamd va sano aytish, munojot qilish bilan boshlangan. Hamd qismidan so'ng na't (Payg'ambarni madh etish, yaxshi sifatlarini aytib maqtash) bitilgan. Na'tdan so'ng, odatda, to'rt xalifa: Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Aliga bag'ishlangan boblar bo'lgan (Chahoriyorlar uchun boblar har doim ham ketirilmagan). Shulardan so'ng muallifning o'z ustozlarini zikr etib, ularga turli xil maqtovlar bitishi ham muqaddimaviy boblardan joy olgan.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonining muqaddima qismi o'n uch bobni o'z ichiga oladi. Asarning muqaddimaviy boblari quyidagilardan iborat:

1. Bismilloh bilan boshlanuvchi qism (basma).
2. Tangriga munojot (O'z kamchiliklaridan sharmanda bo'lib, bu uyatdan boshi tubanlik tuprog'iga egilganligi yuzasidan barcha hojatlarni amalga oshiruvchi hakam oldida munojot).
3. Na't (Bu dostonga baxtiyorlar payg'ambari vasfi bilan sarlavha qo'qmoq va gunohkorlar homiysi madhi bilan ziynat bermoq).
4. Na't (U payg'ambarlik Qof tog'ining anqo qushining balandparvozlighi va haqiqiy mahbub visoliga yetib qush tili bilan so'zlashgani va sirlashgani).

5. Abu Bakr Siddiq (r.a.) ta'rifi.
6. Ushbu xalifa haqida hikoyat.
7. Umar (r.a.) vasfi.
8. Ushbu xalifa to`g`risida hikoyat.
9. Usmon (r.a.) shoni haqida.
10. Hikoyat.
11. Ali (r.a.) maqtovi.
12. Hikoyat.
13. Shayx Farididdin Attorga madh va sano.

Dostonning muqaddimaviy boblarida badiiy san'atlarning tashbeh, mubolag`a, talmeh, ta'zod kabi ko`rinishlari yetakchilik qilsa-da, o`rni bilan tamsil san'atidan ham foydalanilgan.

Masalan, munojot qismida qo`llanilgan shoirning yuksak badiiy didini ko`rsatuvchi tamsilga nazar solsak:

"...Onchakim bo`lg`ay badan qaydida ruh,

Qil anga ro`zi shuhudingdin futuh.

Chu bu qushqa rixlat og`oz o`lg`usi,

Gulshani aslig`a parvoz o`lg`usi.

Qush tavajjuh aylasa uchmoq sari,

Tufroq etsa mayl ham tufroq sari".(22-bet).

Parchadagi tamsil san'atini sharxlashdan oldin, baytlarning mazmuniga e'tibor beraylik: "Garchi ruh badan ichra tutqun bo`lsa ham, uni mushohada etiladigan kunqo`yib yubor. Toki bu qush safarga moyil bo`lib, asl gulshan tomon parvoz qila olsin. Chunki qush uchmoq sari intilgani , tuproq esa tuproqqa qorishgani ma'qul".

Ostiga chizilgan baytdagi "qush", "uchmoq" va "tufroq" so`zlari ikki ma'noda qo`llangan. "Qush" ham qanotli jonzot, ham ruh ma'nosida, "uchmoq" ham parvoz etmoq, ham jannat ma'nosida, "tufroq" esa ham yer unsuri, ham inson tanasi ma'nosida qo`llangan. Ostiga chizilgan baytni undan oldin kelgan baytlardan kelib chiqib "ruh jannat sari, tana esa tuproqda qolgani yaxshi", deb tushunish

mumkin bo`lsa, tamsil san'ati deb qaralgan holatda bayt mazmuni shoirning so`z o`yini qilyotganini ko`rsatadi, yohud "qush uchgani ma'qul, tuproq esa tuproqqa qo`shilishi kerak". Bu holatda so`zlar o`z ma'nosida qo`llanilib, tamsilga, hayotiy misol orqali dallil keltirishga xizmat qilmoqda. Yuqoridagi misolda Navoiy tashbeh, iyhom va tamsil san'atlari qavat-qavat holatda mahorat bilan qo`llay olgan.

Abu Bakr Siddiq (r.a.) ta'rifiga bag`ishlangan 5-bobda ham shoir tamsil san'atidan foydalanadi:

"Ulki sultoni rasulning yoridur,

Soniyi isnayn azxumo filg`oridur.

Sodiq-u, siddiq-u, hamrozi oning,

Har yomon-yaxshida damsozi oning.

Ul erdi olam eliga rahnamun,

Keldi chun valsobiqun assobiqun.

Muqtadoyi zumrayi tahqiq ul,

Sobiq islom ahlig`a sodiq ul.

G`or aro yorig`a aylab jon nisor,

Yori oning otin aylab yori g`or.

Ganjikim g`or ichra pinhonlik qilib,

Ajdahodek ul nigahbonlik qilib...". [42, 26-27-betlar].

Mazmuni: "U (Abu Bakr Siddiq) payg`ambarlar sultonining do`stidir. Mushkulot g`oridagi ikkinchi odam shu edi. Uning sidqi dildan sodiqi va hamrozi, har yaxshi-yomonda hamdamidir. U olam eliga yo`lboshchi edi. Chunki hammadan ilgari kelganlardan han ilgari bor edi. Haqiqatparastlar guruhining boshlig`i udir va islom ahliga sodiq udir. G`orda u yoriga jonini fido qilishga shay turgan, shuning uchun do`sti uni "g`ordagi do`stim" degan. Xazina g`orda yaashiringanida u ajdahodek unga soqchilik qilgan".

Yuqoridagi parchada Muhammad (s.a.v.) g`orda bo`lganliklarida Abu Bakr Siddiqning ul zotni qo`riqlab turishlari holati g`orda xazina bo`lganida uni ajdarho qo`riqlab turishi misol keltirilib dalillangan. She'riy parchada "-dek" o`xshatiah vositasining qo`llanilishi yuqoridagi misolni tashbeh deb o`ylashimizga turki bo`lishi mumkin. Ataulloh Husayniy o`zining badiiy san'atlarga bag`ishlangan asarida tamsil san'atiga ta'rif berar ekan, Shamsi

Qaysning bu san'atni istiora jumlasidan deb bilishini ayatadi. "Ammo istioraning misol yo`llug` na'vidur", deydi Husayniy va tamsilning istiordan a'loroq ekanini aytib quyidagi baytni misol keltiradi:

Ba gulxan gar biso`ziy sandal-u ud,

Chunon boshad, ki dar gulshan kuniy dud.

(Gulxanda sandal-u udni yondirsang, gulshanda tutun tutatgan kabi bo`lasan).

Atulloh Husayniy tamsilga misol tariqasida keltirgan baytda o`xshatish vositasi qatnashgan bo`lsa-da, biz buni tashbeh san'atining unsuri deb qaray olmaymiz, ya'ni "-day, -dek, misoli, kabi"larga o`xshash vositalarning kelirilishi tashbeh san'ati qo`llanilganini anglatmaydi. Bunda biz, avvalo, misralar mazmunidan kelib chiqamiz. Baytning mirinchi misrasidagi holatning be'mani ekani boshqa bir hayotiy hodisa orqali dalillanyapti. Bunda, tabiiyki, birinchi musrada ifodalangan fikr ikkinchi misradagiga o`xshatilyapti, deymiz, chunki tamsilda keltirilgan misol avvalgi hodisaga o`xshash hayotiy voqelik bo`lishi lozim. Shunga asoslanib, biz ajdaho va xazina bilan bo`g`liq baytni tansil san'ati deya olamiz.

Dostonning muqaddima qismidan Alisher Navoiyning Shayx Farididdin Attorga madh-u sanosi ham joy olgan va unda ham tamsil san'atining betakror namunasi yaratilgan.

"...Lek haq tavfiq bersa, men gado

Shayxning ruhiga aylab iqtido.

O`yla qushlar nutqini izhor etay,

Bulbul-u to`ti kibi guftor etay.

Kim xaloyiq chun tarannum aylagay,

Qush tili birla takallum aylagay.

Lek surmak nuktani to`ti misol,

Budur insof o`lsa, ey farxunda fol.

Kim bu to`ti to`masi bo`lg`oy shakar,

Ul shakar fikr aylasang bo`lg`ay magar". [42,32-33-betlar].

Mazmuni: "...Ammo haq madad bersa, mendek bir gado ham Shayx ruhidan yordam olib, qushlar nutqini izhor qilmoqchiman, huddi bulbul yoki to`tiga o`xshab so`zlmqchiman. Shu tariqa xaloyiqqa qo`shiq kuylab, qush tili bilan

so`zlamochiman.

Lekin ma'noni to`ti misol shirin-shakar qilib aytish, albatta, har kimning qo`lidan kelavermaydi. Chunki to`ting yemishi shakar bo`lib, bu shakarni quruq xayol qilish bilangina hosil qilib bo`lmaydi".

Yoqubjon Is'hoqovning "So`z san'ati so`zligi" kitobida tamsil san'atining turi sifatida she'riy matnda sabab, va'j keltirish ma'nolarini ifodalovchi jumlar ham berilgan. "Kim, nechukkim, chunki, sababki" singari so`zlar ishtirok etgan misralar o`zidan avval kelgan misralardagi fikrning sababini angalatadi va ular tamsil san'ati sirasiga kiradi, olimning fikricha. Shun fikrga asoslanadigan bo`lsak, yuqoridagi she'riy parchada Navoiy "qush tili" bilan so`zlamochi ekani va so`zni to`ti misol shirin guftor ila ifodalamoqchi ekanining sababi sifatida "to`ting yemishi shakar" ekani va "shakar yeyish shunchaki o`y-xayol qilish bilan amalga oshmasligi"ni hayotiy misol kelirish va sabab ko`rsatish orqali dalillaydi.

Demak, dostonning muqaddimaviy boblaridan uch bobda detallashtirilgan tamsildan foydalanilgan bo`lib, ular garchi bu boblarda qo`llanilgan yetakchi badiiy vosita bo`lmasa-da, muallif tomonidan o`z o`rnida mohirona foydalanilgan.

I.2. Qushlarning uzrxohligiga aytilgan javoblar bilan bog`liq hikoyat va masallarda tamsilning qo`llanilishi

Dostonda o`ttizga yaqin o`rinlarda tamsil san'atidan, tamsiliy hikoyatlardan bundan muatasno, foydalanilgan. Qushlarning uzrxohligi va ularga aytilgan javoblar bilan bog`lik keltirilgan hikoyatlarda o`ndan ziyod o`rinlarda tamsil san'atiga muallif murojaat etgan. Shoir Huhud tilidan vodiylar sifatini bayon etar ekan, ushbu vodiylarni tasvirlashda turli badiiy san'atlarni mohirona qo`llagan. Bir qator badiiy-tasviriy vositalar qatorida shoir **tamsil** san'atidan ham unumli foydalanadi. Vodiylar sifati bayonida, xususan, Talab va Ishq vodiylari bayonida bir necha o`rimlarda **tamsil** qo`llanilgan.

Masalan, Hudhudning Tazarv uzriga javob tarzida aytilgan Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyat keltiriladi. Ulardan biri yo`lsiz, ikkinchisi esa tariqat bilimdoni edi. Biri nuqsonli, ikkinchisi esa komil edi, birining oti Mudbir, ikkinchisining oti Muqbil edi. Bir yo`l aro ikkisi ketib borar edi. Mudbir yo`l azobidan nolisa, Muqbilga shukronalik yo`ldosh edi. Kunlarning birida ular qarshisidan go`zal bir shahar chiqibdi. Hamrohlar bir-birlaridan ajralishibdi. Muqbil faqrlar turadigan ko`chaga, Mudbir esa axloqsizlar tomon yuzlanibdi. Mamlakal shohi Muqbilga yuz hurmat va ehtirom ko`rsatib, uni

ko`rgani kelibdi. Shoh u bilan suhbatlaahib turgan paytda yomon xulqli Mudbirni bir guruh odamlar sudrab keluahibdi. Aytishlaricha, bir to`da bezorilar ichibn aysh-u ishrat qurgach ulardan biri Mudbirga "Sen badbasharasan" degan ekan, shu so`zi uchun bu ablah o`sha odamga xanjar urib, halok qilibdi. Shoh buni eshitgach odillik ko`rsatib, Mudbirdan qasos olish haqida hukm chiqaribdi.

Hikoyat quyidagicha tamsil keltirilib yakunlanadi:

"...Xudshikanga yetti ul oliy maqom,

Xudnamo topti bu yanglig` intiqom.

Uchqun o`ldi ozimi charxi barin,

Qoldi quzurot uza inshar chibin". [42, 58-bet].

Mazmuni: "...Kamtar kishi (Muqbil) shu tarzda shoh suhbatiga musharraf bo`lib, oliy martabaga erishdi. Xudbin (Mudbir) esa shu yanglig` jazosini oldi. Uchqun yuksak osmon sari ko`tariladi, yaltiroq chivin bo`lsa axlat ustida qoladi".

Muqbilning pok qalbi va go`zal amallari evaziga shoh marhamatiga sazovor bo`lishi uchqunning yuksak osmon sari ko`tarilishi bilan dalillanayotgan bo`lsa, Mudbirning qora niyatli ekani va axloqsiz qilinishlari sababli jazolanishiga yaltiroq chivinning axlat ustida qolishi tamsil qilinyapti. Bu yerda keltirilgan tamsil ikki qismdan iborat, ijobiy va salbiy xarakterdagi insonlarning taqdiri nima bilan yakun topishini badiiy tasvirlaah uchun keltirilgan tamsil ta'zod xarakterida, yoinki biz buni boshqacha qilib ustma-ust qo`llanilgan san'atlar deymiz.

Hudhudning ushbu hikoyati Tazarvning uzriga javoban aytilgan bo`lib, asarda Tazarv o`z husni va chiroyiga ortiqcha baho beradigan, qiyinchiliksiz, aysh-u ishdatda hayot kechirishni xush ko`radigan hudbin va manman qush etib tasvirlangan. Shu jihati bilan u Mudbirga o`xshatilib yuqoridagi hikoyat keltiriladi. Hikoyat davomida Muqbil va Mudbir ta'riflanar ekan, Muqbil dard-u o`dtanishdan gapirar edi, Mudbir esa yaltiroq tashqi ko`rinishlar haqida gap sotishdan to`xtamas edi, deb aytiladi. Muqbil yoniq qalbli va pok, Mudbir esa zohirparast va axloqsiz edi. Shu sababli ham tamsildagi osmonlarga ko`tarilgan "uchqun" Mubdilga mengzalgan bo`lsa, Muqbil chivinga, aniqrog`i, yaltiroq chivinga o`xshatiladi va, tabiiyki, chivinning joyi axlatxonadan o`zga yer emas.

Yuqoridagi hikoyatda tamsil san'ati hikoyat so`ngida keltirilgan bo`lib, hikoyatni xulosalash vazifasini ham bajargan.

Qushlar Hudhuddan o`zlarining Simurg`ga bo`lgan nisbatlarini so`raydilar: "Qatraning dengizga nisbati ne bo`ladi?". Hudhud quahlarga javob beradi, Simurg` zuhuridan xitob qiladi. Simurg`ning bir oliyjanob shahanshoh ekanini, uning butun olam go`zalligini o`zida saqlovchi zoti avval

maxfiy bo`lganini aytadi. U o`zining ko`rinishini tamanno qilib, asta-sekin jilvalana boshladi. Bu jilvalanishda juda ham ko`p soyalar oshkor bo`la boshlaydi. Demakki, qushlar bilan Simurg` o`rtasidagi nisbat ham shunda edi. Buni anglaganlar esa sir saqlashlari lozim. Chunki bu sir kimga ma'lum bo`lsa, u haqqa cho`madi, u bilan bir butunga aylanadi, qorishib ketadi. Hudhud aytmkqchiki, qushlarning barchasi soyalardir. Agar Simurg` o`z soyasini istab, jilva etmaganda soya egasi bo`lmasdi. Aynan shu jihat bilan bog`liq tamsil keltiriladi:

"...O`zni Simurg` istasa erdi nihon,

Soyasi bo`lmas edi hargiz ayon.

Soyaafkanning vujudidin dalil,

Soya zohir bo`lgmog`in tahqiq bil". [42, 84-bet].

Ya'ni, bordi-yu Simurg` o`zini yashirin tutishni xohlasa, uning soyasi hech qachon ayon bo`lmasdi. (Zeroqi) Soyaning oshkor bo`lmog`i soya beruvchining vujudi haqida dalil bo`la oladi. Go`zal tasvir, inkor qilib bo`lmas dalil misol keltirilgan. Haqiqatdan ham, soya bormi, demak, albatta, qayerdadir soya egasi bo`ladi. Shoir Hudhud tilidan aytmogchi bo`lgan muddaosi ham shundan iborat, ya'ni biz barchamiz oliy Zotning soyasimiz.

Yuqorida biz Hudhudning nutqidagi detallashtirilgan tamsilni ko`rib o`tdik. Hudhudning ushbu javobidan so`ng tamsiliy hikoyat keltiriladi. Hikoyat husnini namoyish qilishga ko`zguni vosita qilgan shoh haqida. Jamoli osmondagi to`lin oy kabi bir shoh bo`lgan ekan. Go`zallikda benazir ekan. Olamni uning go`zal yuzining ovozasini tutgan ekan. Ammo uning husni halok qilguvchi ekan. Xalq uning bu tarzidagi "qatl"idan behad qirilibdi. Shoh elga o`z jamolini ko`rgazish uchun bir ko`zgu yasab, taxt oldiga o`rnatmiqni hukm qilibdi. Hukmi bajarilgach u oynaga qarab, o`z husniga nazar solar va el ham o`sha manzara vositasida undan bahra olibdi. Toki bunday ko`zguni yasamagunlarichaunga ko`z tashlagan kishi uning husnidan bahramand bo`la olmadi. Shunday qilib, ham uning o`zi o`z husnidan bahra topdi, ham unga qaragan kishilar bahra oldi.

"Sen bu ko`zguni ko`lgil deb xayol qil",- deydi Hudhud:"Unda o`sha jamol o`z aksini ko`rsatadi". Qasrni inson tanasi, undagi ko`zguni ko`ngil deb ta'riflaydi muallif. Bu ko`zguda shoh husniga nazar tashlash lozimligini uqtiradi. Buning uchun,avvalo, ko`zguga jilo berish kerak.

Hikoyaning shu yeriga kelib, aniqrog`i, yakuniy qismida quyidagicha detallashtirilgan tamsil keltiriladi:

"Ko`zgu ravshanroq necha qilsa zuhur,

Zohir o`lg`ay aks onda bequsur".

(Ko`zgu qanchalik ravshab bo`lsa, aks ham shunchalik benuqson bo`ladi).

Ko`rib turganimizdek, tamsiliy hikoyatning so`ngida detallashtirilgan tamsil keltirigan va u hikoyatni xulosalash vazifanini bajargan.

Dostondagi hajmi eng katta hikoyat Shayx San'on haqidagi hikoyat hisoblanadi. Tarso qiz iymonga kelib, Iso da'vati bilan Shayx ortidan yo`lga chiqadi. Bundan xabar topgan Shayx ortaga qaytganida qiz yo`lda behush yotgan edi. Qiz ko`zlarini ochgach Shayxdan jabr-u zulmlari uchun kechirim so`raydi. Aynan shu o`rinda, qizning tilidan aytilgan afvda tamsil san'atidan yuksak did bilan foydalangan:

"Dedi:"Ey taqvoshiori dinpanoh,

Qaysi til birla bo`loyin uzrxoh.

Tosh otar tifli laimi shum baxt,

Soya solur boshig`a oliy daraxt.

Bosh chekib gulbundin yuz ming no`gi xor,

Gul ochib har xordin abri bahor.

Garchi jurmum haddan ortiq poyondin fuzun,

Lutf-u ehsoning sening ondin fuzun". [42,119-bet].

Qiz Shayxga:"Sendan qaysi til bilan kechirim so`ray olaman? Badbaxt bebosh bolalar daraxtga tosh otishadi, oliy daraxt ularga aoya solib turaveradi. Agar gul butasida yuz ming tikan bosh ko`tarsa, har bir tikandan bahor bulutlar tufayli gul ochadi. Garchi gunohim haddan tashqari ko`p bo`lsa-da, lekin sening lutf-u ehsoning undan ham ortiqroq".

Avval ko`rib chiqqan tamsillarimizdan Shayx San'on hikiyatidagi ushbu tamsilning farqi shundaki, unda avval tamsil, so`ng tamsil hcun asos bo`lgan bayt keltirilmoqda.

Odatdagi holatda avval biror-bir narsa-hodisa keltirilib, so`ng shunga o`xshash hayotiy misol ko`rsatilar edi. Demak, asar muallifining tamsil qo`llashdagi o`ziga xosliklardan biri shuki, shoir tamsilning odatdagi joylashish tartibini o`zgartiri, badiiy-estetik vositani o`ziga xos uslubda qo`llaydi.

Yo`lda qushlar yo`lboshchilik uchun qur'a tashlashga majbur bo`ladilar. Chunki Hudhud bu taklifni qabul qilmaydi.

Qarangki, qur'a aynan unga tuahgach u rozi bo`ladi. Shu qismda har bir qavmga yo`lboshchi, sardor bo`lishi lozimligi quyidagi tamsil bilan dalillanadi:

"Qo`ykim suv, o`tqa boshqarmas shubon,

Ul surukni aylagil zoye gumon.

Har jamoatqaki yo`qdur peshvo,

Yo`lg`a ermastur qadam qo`ymoq ravo". [42, 122-bet].

(Agar qo`ylarning suv va o`tidan cho`pon xabardor bo`lmasa, bu podani tamom bo`ldi, deb gumon qilaver. Har bir jamoaga peshvo bo`lmasa, yo`lga chiqish to`g`ri bo`lmaydi).

Yuqoridagi ikki bayt ham tartib jihatidan avval tamsil, so`ng tamsilga sabab bo`lgan bayt tarzida joylashgan.

Qushlardan biri Hudhudga shunday deydi: "Ey rafiq! Men kamolot dengizida g`arq bo`ldim. Nafada kamolotga erishib, undan dilim istagan maqsadga muyassar bo`ldim. Bu yerda murodim hosil bo`lgan ekan, yo`l azobini tortmoq man uchun mushkildir".

Hudhudning dashnom va nasihat aralash javobida tamsil san'atidan o`rinli foydalanilgan:

"...Kim o`zin komil ko`rar noqisdir ul,

Nuqs bermaydur kamoli sori yo`l.

Mehr kun tush o`zni ko`rg`och barkamol,

Anga yuzlandi hamul soat zavol". [42,177-bet].

Hazrat Navoiyning so`z tanlashdagi, jumla tuzishdagi mahoratiga til ojiz. Haqiqatdan ham, quyoah tush chog`i eng yuqoriga ko`tarilgan payt, shundan so`ng u yana pastga tushadi. Bu yerda tashxis ham ko`rinib turibdi, ya'ni quyosh o`zini yuqorida deb bilgach zavolga yuz tutishi, pastga tushishi. Tabiatdagi biz uchun oddiy bo`lgan bir bir holatni shoir sinchkovlik bilan kuzatgan va ijodida beqiyos tarzda qo`llay olgan. Kamtarlikni unutgan, manmanlikka berilgan insonlarga nisbatan qo`llash uchun juda ta'sirli va hayotiy lavha.

CLI (151) bob "Ishq vodiysining sifati" deb nomlanadi.

"Chun Talab vodiysini qilding tamom,

Qo`yg`ung ul dam Ishq vodiysig`a gom.

Ishq keldi mash'ali getifuro`z,

Dema mash'al, shu'lai ofoqso`z.

(1.) Ishq aro har kimsa darxur bo`lmag`ay,

O`tqa loyiq juz samadar bo`lmag`ay.

(2.)Ishq aro pok-u qalandarlik kerak,

Shula bahrida samandarlik kerak.

(3.)Kuymak ishtur oshiqi devonag`a,

Shula ichra o`ylakim parvonag`a". [42,194-bet].

Ya'nikim, "Talab vodiysini tamom qilganingdan so`ng Ishq vodiysiga qadam qo`yasan.

(1.)Ishq so`nmas bir mash'aldir. Uni mash'al dema, butun olamni yondiruvchi shula degil". Bayt tushunarli, e'tiborimizni **tamsil san'ati** qo`llangan keyingi baytga qaratamiz: "Ishqqa har kim munosib bo`lavermaydi. Samandardan boshqa olovga loyiq bo`lmagay. (2.) Ishq aro botirlik va qalandarlik lozim, **shula dengizida samandar bo`lmoqlik kerak.** (3.) Oshiq-u devonaning ishi kuymoqdir. **Parvonaning shula ichra kuygani kabi**".

Yuqoridagi parchada ketma-ket kelgan uch baytning har birida tamsil q'ollanilgan. Shu o`rinda hazratning nazmda ushbu san'atni qo`llashidagi xarakterli xususiyatlaridan biri yuzaga chiqadi. Ya'ni, shoir tamsil san'atini (turli o`rinlarda boshqa san'atlarni ham) ketma-ket keltirib, go`yo zanjir holida tizadi. Ma'lum bir san'at silsilasini yuzaga keltiradi. Shuni hisobga olib yuqoridagi holatni tamsiliy silsila deb atasak bo`ladi.

Olov(o`t) - ishq timsoli, bobning ikkinchi baytidayoq bu fikrimiz tasdiq topadi:

"Ishq keldi mash'ali getifuro`z,

Dema mash'al, shulayi ofoqso`z".

Umuman, CLI(151) bob to`laligicha "o`t ichida qolgan", deyish mumkin. Bobda mash'al, samandar, shula, parvona, kul, xonaso`z, ajdar, dud, otashgoh, otashzada, otashkada, quyun kabi so`zlarning ko`p bora qo`llanilishi fikrimiz dalilidir. Zero, "Ishq vodiysining sifati" bayon etilmoqda, tabiiyki, o`t ishq timsoli ekan, ishq bilan bo`g`liq bo`lgan har bir holat obrazli tarzda o`tga bog`liq buyum,

jonzotlar va holatlar bilan tasvirlanadi.

Ishq vodiysining sifatini bayon etishda keltirilgan datstlabki tamsillar orqali, tamsiliy silsila orqali hazrat Navoiy fikrni obrazli rivojlantirish maqsadini ko`zda tutgan. Aynan shunga o`xshash holatni Istig`no vodiysining tavsifida ta'zod san'atini ketma-ket kelgan baytlarning har birida qo`llaganini kuzatishimiz mumkin:

" **Yetti daryo** onda **bir qatra** matar,

Yetti ko`k xashxosh chog`liq muxtasar.

Yetti do`zax onda **bir uchqun** kibi,

Sekkiz do`zax onda **bir shudrun** kibi.

Mo`rlarg`a to`ma onda **barcha sher**,

Pashshasi pil ovlamoqqa bas daler.

Yetti kishvar uzra **shohi qahramon**

Bir gado onda hamon-u ul hamon...". [42, 202-bet].

Yuqorida ishqqa mayl bergan, o`zini ishqqa topshirgan kishi holiga samandar tamsil keltirildi. Shu o`rinda biz **o`xshatilmoqda** deb ham aytishimiz mumkin, ammo bunda yuqoridagi misol **tashbihga** yo`g`rilib qoladi go`yo. Ammo tashbih bu serqirra badiiy san'at ekanini va u ko`pgina boshqa san'atlarning yuzaga kelishida asos bo`lganini unutib qo`yamiz. Jumladan, tamsil san'atining ham asosida tashbih yotadi, ya'ni bir narsa yoki voqea-hodisani tushunarliroq va, albatta, ta'sirliroq qilib tasvirlash uchun real hayotga yaqin bo`lgan(aynan hayotiy bo`lmasligi ham mumkin, shuning uchun realga yaqin deyapmiz) boshqa narsa yoki voqea-hodisa misol keltiriladi. Misol keltirish uchun esa, albatta, misol keltirilayotgan voqelik misol keltirish uchun asos bo`lgan voqelikka qaysidir xususiyati bilan **o`xshash bo`lishi kerak**. Shu jihatdan tamsil

tashbehi muzmar(yashirin o`xshatish bo`lib, bunda o`xshatish vositalari va sababi ko`rsatilmaydi, mushabbah va mushabbah-bihi orasidagi yashirin aloqani kitobxonning o`zi topishi kerak)ga o`xshab ketadi. Yuqorida berilgan

parchada ham ishq dastlab olovga o`xshatilmoqda, ishqqa o`zini topshirgan kishi olovda kuyishi kerakligi uqtirilmoqda va bu ish hammaning ham qo`lidan

kelavermasligi aytilyapti. Shuni **dalillash** uchun esa tamsil qo`llanilmoqda: axir hamma ham samandardek olovga dosh bera olmaydi. Yuqoridagi tamsilda ishqqa xohish etganlarning holini bayon etishda samandar tamsil qilingan bo`lsa, keyingi misralarda chin oshiq va soxta oshiqni solishtirilib, parvona va kapalak tamsil qilinadi. Ushbu tamsil ham avvalgilariga mantiqan bog`langan bo`lib, tamsiliy silsilaning davomidir:

(4.) "...Dema ra'nolar ishi farzonalig,

Ko`palak haddi emas parvonaliq.

Jilva aylar ko`palak gullar uza,

Tifllarga husn-u zebim ko`rguza.

Qani pashmin kisvati devonadek,

Shulag`a urmoq o`zin parvonadek.

Ko`palakda garchi bo`lg`ay rang-u xol,

Bo`lmag`ay parvona yanglig` so`z-u hol"

Demak, " donolik ra'nolar, ya'ni go`zallar ishi bo`lmaganidek, parvona bo`la olishga kapalakning haddi sig`maydi. Kapalak yosh bolalarga o`z husni va zeboligini ko`rsatib, gullar uzra jilva qilib uchib yuradi. Ammo uning qo`lidan janda kiygan devona (faqir-parvona)ning ishi kelmaydi. Garchi kapalak o`zining turli rang va xollari bilan ko`zga chiroyli ko`rinsa-da, u parvona kabi yonib kuya olmaydi". Yuqoridagi misoldan shunday xulosaga kelish mumkin, agar biz tamsil san'ati qo`llangan parchani olmoqchi bo`lsak, faqatgina san'at yuz ko`rsatgan o`rinni emas, balki tamsilni yuzaga keltirishni talab etgan (misol keltirilishini, dalillanishni istagan deb ham aytish mumkin) fikr ham keltirilishi kerak. Zero, tamsil san'atining sharti shuki, shoir (g`azalning) 1-misrada ifodalangan fikrga keyingi misra(lar)da o`xshash hayotiy misol keltiradi. Yuqorida keltirilgan to`rt tamsilning har biri mazmunan bir-biriga bog`g`langan. Agar dastlabki uch o`rinda tamsil bir bayt doirasida, ya'ni toq misrada shoirning asosiy fikri, juft misralarda esa o`sha fikrni dalillash vositasi, tamsil qo`llangan bo`lsa,

to`rtinchi tamsil (kapalak va parvona tamsili) ning o`zi to`rt baytni qamrab olgani holda avvalgi keltirilgan fikrlarni barchasi uchun umumiydir. Demak, xulosa vhiqarish mumkinki, tamsil san'ati faqatgina bayt doirasida bo`lmasdan (g`azalda shu ko`rinishda qo`llanadi) , kengroq masshtabda, birdan ortiq baytlarda kelishi mumkin. Bu holat , asosan, dostonlarda, jumladan, "Lison ut-tayr"da ham va qit'alarda kuzatiladi.

Aytib o`tilganidek, Navoiy ishq vodiysining sifatlarini bayon etar ekan, olov(mash'al, shula), olov bilan bog`liq bo`lgan jonzotlar, umuman, olov-o`t bilan aloqador tasvirlarni keng qo`llaydi. Tabiiyki, bu "ishq"ning xarakterli xususiyatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Yana bir sababi shundaki, vodiylar: ishq, ma'rifat, istig`no, hayrat, tavhid, fano oddiy o`quvchi tasavvuri uchun biroz qiyinchilik tug`diruvchi masala. Shu sababdan ham shoir majozga, badiiy tasvir vositalariga keng o`rin beradi.

" Ishq vodiysi sifati" bayonidagi keyingi o`rinlarda ham Navoiy o`t bilan bog`liq tamsillardan foydalanadi. Zero, o`t - ishq timsoli.

"Fard emas ushshoq ko`ngli ohdin,

Ne chiqar juz dud otashgohdin" (195-bet).

Ya'ni, " oshiqalar ko`ngli o`tli oh chekishdan begona emas, axir otashgohdan duddan boshqa yana nima chiqishi mumkin?".Shu tasvir g`oyatda ahamiyatli. Bunda noreal (oshiqalar ko`ngli o`tli ohdan begona emasligi) tasvir, real (otashgohdan doimiy tutun chiqib turishi) tasvir bilan dalillanmoqda.

Bunda **tamsil**ning xarakterli xususiyati - bildirilgan fikr (mubolag`aviy bo`lsa ham) real yoki reallikka yaqin(mubolag`adan holi) misol bilan dalillanishi kerak. Keyingi o`rinlarda ham "o`tli tamsil"lar "yonib turibdi". Bunda ham qatorasiga to`rt bayt ketma-ket tarzda qo`llanilgan:

(1.) "Kimsa bo`ldi ishq aro tushkan dam o`t,

O`tqa nekim tushti bo`ldi ul ham o`t.

(2.) Ishq o`rtar kim sorim oylanur,

Kim tushar o`t davrasig`a o`rtanur.

(3.) Ishq sargardoni ermastur uyun,

Kim erur jismig`a o`t tushqon quyun.

(4.) Ishq aro lozimdur o`rtanmak-o`q,

O`t aro kuymakdin o`zga chora yo`q. [42, 195-bet].

Mazmuni: "Kishi ishqqa muhtalo bo`lgan dam, ya'ni ishq aro tushgan dam o`t bo`ladi. **Axir o`tga neki tushsa, u ham o`t bo`ladi** (1-tamsil); Ishq kimning atrofida aylansa, uni o`rtaydi. **Chunki o`t domiga tushgan kuyadi, o`rtanadi** (2-tamsil); Ishq sargardoni bo`lmoq o`yin emas. **Axir jismiga o`t tushgan kimsa quyunga ayladi** (3-tamsil); Ishq aro faqat o`rtanmoq lozim. **O`t aro kuymoqdan o`zga chora yo`q** (4-tamsil)".

Dostonda detallashtirilgan (miniyatur) tamsillar qushlar uzrxohligi va ularga aytilgan javoblar bilan bog`liq hikoyat va masallarda ko`plab o`rinlarda uchraydi. Aynan shu o`rinlardagi tamsillar muallifning ushbu san`atni qo`llashdagi kamoloti vamahoratini ochib bergan desak, mubolag`a bo`lmaydi.

II bob. Vodiylar talqinida tamsiliy hikoyatlarning qo`llanishi

II.1. Talab va Ishq vodiylarining sifati bayonidan so`ng keltirilgan tamsiliy hikoyatlar.

Tamsil arabcha "misol keltirish" ma'nosini anglatib, dalillash san'ati ekani va bu san'at, tasviriy vosita yordamida asar badiiyati va undagi hissiy ta'sirchanlik

oshishi ma'lum bo'lgani holda, shuni aytish kerakki, bu fuksiya tamsil san'atining bir qirrasini xolos. Tamsil syujetli (voqeaband) asarlarda voqealar tizimini mukammallashtirish vazifasini ham bajaradi. Shundan kelib chiqib, "Lison ut-tayr" dostonidagi ayrim hikoyatlar tamsiliy xarakterda, degan xulosaga kelish va ularni tamsiliy hikoyat (yoki tamsil-hikoyat) deb atash maqsadga muvofiq va bu tamsiliy hikoyatlar dostonida voqealar tizimining mukammallashuviga, asarning hissiy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Asarda yetti vodiy ta'rifi berilgan va har bir vodiy tasviridan so'ng tamsiliy hikoyatdan foydalanilgan. Vodiylar talqinida qo'llanilgan tamsiliy hikoyatlar quyidagilardan iborat:

1. Talab vodiysi bayonidan so'ng oy chehrali zulkor shahzoda va ikki xasta oshiqi zor haqidagi tamsil-hikoyat.
2. Ishq vodiysi sifatidan so'ng keltirilgan Asmaiy bilan bog'liq hikoyat.
3. Ma'rifat vodiysi tavsifidan so'ng ko'rlar va fil to'g'risidagi tamsiliy hikoyat.
4. Istig'no vodiysi vasfidan keyin shaxmat haqidagi tamsil-hikoyat.
5. Tavhid vodiysining bayonidan so'ng tamsil qilingan Mansur Xalloy to'g'risidagi hikoyat.
6. Avval visol umidida o'rtangan, visoldan so'ng yana hijronda qolgach hayratga cho'mgan oshiq haqidagi Hayrat vodiysi ta'rifidan so'ng keltirilgan tamsiliy hikoyat.
7. Faqr-u fano vodiysining sifati bayonidan so'ng Shayx Abul Abbas haqidagi tamsil qilingan hikoyat.

Yuqoridagi yetti vodiy tasviridan so'ng keltirilgan tamsil-himoyatlardan uchtasi tarixiy shaxslar, ularning hayotida yuz bergan voqealar bilan bog'liq (Asmaiy, Mansur Xalloy, Shayx Abul Abbas). Talab va Hayrat vodiysidan so'ng keltirilgan tamsil-hikoyatlarda mubolag'aviy tasvirlar ko'pligi bilan ajralib tursa, Ma'rifat vodiyaidan so'ng keltirilgan ko'rlar va fil haqidagi hamda Istig'no vodiysi vasfidan so'ng keltirilgan shaxmat to'g'risidagi tamsil-hikoyatlar hayotiy (real) voqelikka juda yaqin ekani bilan boshqalaridan farqlanib turadi. Shu o'rinda savol tug'ilishi mumkin: tarixiy shaxslar bilan bog'liq hikoyatlar hayotiyliigi jihatidan ulardan ustun emasmi? Yuqoridagi uch hikoyatning bosh qahramonlari tarixiy shaxslar bo'lsa-da, ulardagi voqealar kundalik hayotda uchrab turishi biroz

munozarali holar. Masalan, Mansur Xalloy bilan bog`liq hikoyatda Mansurning tushi bilan bog`liq holat, Asmaiy haqidagi hikoyatda esa noma'lum oshiqning Asmaiyning toshga bitgan birgina maslahati tufatli o`z joniga qasd qilish holati bugungi kun o`quvchisi uchun u darajada real tasvir bo`lib ko`rinmasligi mumkin. Bunga sabab mumtoz adabiyotda valiysifat insonlar hayoti bilan bog`liq voqealarning afsonaviy voqealarga aylanib ketishidir. Shaxmat o`ynaguvchi ustod va shaxmat donalari hamda ko`rlar va fil to`g`risidagi ikki hikoyat esa g`oyatda hayotiy tasvirlangan.

Qushlardan birining Hudhudga: "...Asli manzilga ne yanglig` yetkobiz?"- deb bergan savolidan so`ng Hudhud ularning oldida yettita katta vodi y : Talab, Ishq, Ma'rifat, Istig`no (Ehtiyojsizlik), Tavhid (Yagonalik), Hayrat va Faqr-u fano (Faqirlik va yo`qlik) turganini aytadi. Hudhud bergan javobida har bir vodiyning ta'rifini bayon etgandan so`ng vodi y sifatini ochib berish uchun bir hikoyat aytadi. Shoir vodiylar sifati va shu vodi yga aloqador tamsiliy hikoyatni alohida-alohida boblarda keltiradi. Talab vodiysining sifatidan so`ng oy chehrali zulmkor shahzoda va ikki xasta oshiqi zor haqidagi hikoyat keltiriladi.

Go`zalligi oldida hatto Yusuf ham qul bo`lgulik bir shahzoda o`zi oshiq aylagan elga hech ham rahm-shafqat qilmas edi. Uning ko`chasiga borishdan hatto shamol ham jon hovuchlar, u tomonga esmoqdan joniga qo`rquv tushar edi. Kunlarning birida shahzoda sahroda turgan elga nazar solib, ko`zi ular orasidagi ishq zanjiriga muftalo bo`lgan ikki xasta oshiqi zorga tushadi va o`z mulozimlariga ulardan birini zindonga mahbus qilib, ikkinchisini o`ziga itboqarlik xizmatiga tayinlaydi.

Bir dardmand kishi ulardan:"Azob-uqubat ichra sizning holingiz qanday kechmoqda?"- deb so`raydi. Shunda itboqarlikka tayinlangan oshiq uning uchun bu azob emas, rohat ekanini, garchi uning itlariga xizmatkor bo`lsa-da, bu itlar orasida boshliq ekanini aytadi. Zindondagi oshiq:"Uning ishq i ko`nglimga zo`r kelib, bundan agar mening turar joyim go`r bo`lsa ham rozi edim",-deb, javobini quyidagicha yakunlaydi : "Garchi holo band aro men ustuvor, Vaslidin ko`nglum erur ummidvor". Endi keltirilgan tamsiliy hikoyani talab vodiysi sifati bilan qiyoslaylik. Bu manzilga, talab vodiysiga qadam qo`ygan solik noyob durni qo`lga kiritishni xohlaydi, ammo topa olmaydi. Bu holat hikoyatdagi oshiqlarning shahzoda vasliga yetishni istashlari-yu, ammo yeta olmasliklari tamsil qilingan bo`lsa, solikning o`z yo`lida g`ov bo`ladigan mol-mulk va boshqa narsalardan voz kechib, foniyl i kni baland ovozda ulug`lash holatiga ikki xasta oshiqning shahzoda tayin etgan jazolarga ko`nishi tamsildir. Agarki solik dunyo matosidan voz kechsa, solikda o`zgacha sifatlar paydo bo`la boshlaydi, ya'ni xazinadan solikning vayronasiga obodlik kelib, zoti nuridan joniga yorug`lik

yetishadi. Tamsiliy hikoyatda solikning bu holi dardmand kishining savoliga ikki oshiqning bergan javobi dalildir. Talab vodiysiga qadam qo`ygan inson majozan Iloh vasliga talabgor bo`lgan oshiq timsolidir. Tamsil-hikoyat so`ngida o`z talablariga sadoqatli bo`lgan oshiqlarga shahzoda katta ixlos ko`rsatib, ularni eng yaqin mahramlariga aylantiradi. Tasavvufda talabida sodiq bo`lganlar oqibat samaraga erishishlari, zoti mutlaq lutfiga sazovor bo`lishlari aytiladi.

Adabiyotshunos olim Yoqubjon Is'hoqov badiiy san'atlarga bag`ishlangan "So`z san'ati so`zligi" kitobida tamsilning bir necha turlari, jumladan, lavha, radd ul-matla' va fikr hamda xulosalarni hayotiy detallar asosida dalillash singari ko`rinishlari mavjudligi ta'kidlanib, bu san'at turli janrlarda turlicha qo`llanilishi aytib o`tilgan [24, 63]. Filologiya fanlari nomzodi H. Eshonqulovning Y. Is'hoqov ta'rifidan kelgan xulosasi bo`yicha, tamsilning poetik syujet - lavha ko`rinishi nasriy va liro-epik asalardagi hikoya ichidagi tamsiliy hikoyalarni xotirga keltiradi. "Lison ut-tayr"ning liro-epik (doston) asar ekanini va unda hikoyatlarning qo`llanilishidagi o`ziga xosligini inobatga olsak, dostondagi har bir vodiy tasviridan so`ng keltirilgan hikoyatning tamsiliy hikoyat ekaniga shubha yo`q.

O`z talabida sadoqatli bo`lgan tolib ishqqa ham tayyor bo`lishi lozim. Asar syujeti bo`yicha Talab vodiysini tamom qilinganidan so`ng Ishq vodiysiga qadam qo`yiladi. Ishq vodiysi shoir tomonidan quyidagicha tavsiflanadi:

" ...Ishq keldi mash'ali getifuro`z,

Dema mash'al, shulayi ofoqso`z.

Ishq aro har kimsa darxur bo`lmag`ay,

O`tqa loyiq juz samandar bo`lmag`ay.

Ishq aro pok-u qalandarlik kerak,

Shula bahrida samandarliq kerak...". [42, 194-bet].

Bobning dastlabki baytlaridan anglashilib turganidek, ishq so`nmas bir mash'al. Ishqqa har kim munosib emas. Ishq ichra kuyib- yonmaganni ishqqa berilganlardan deb bo`lmaydi, u oshiq sanalmaydi. Ishq ahli o`rtanish bilan, yonish bilan o`zini shod etadi. Oshiq kishining asosiy ishi jon tark etish deb bilish lozim. Yor uchun o`lmoq esa oshiq uchun arzimas ishdir. Endi Ishq vodiysining tavsifi bilan bog`liq bo`lgan tamsil-hikoyatga qarasaq, Asmaiy bilan bog`liq hikoyatning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Haj sari ketayotgan Asmaiy bir chashma yonida to`xtaydi, hordiq chiqaradi. Chashma boshida xat yozilgan bir toshni ko`radi. Unda:

"...Chorasi oning chu bo`lg`ay bu roz.

Kimsa bo`lsa ishq zori naylasun?

Bo`lmasa sabr-u qarori naylasun?"- deb, ya'ni " Bu sirning chorasini topsangiz. Agar bir kishi ishqqa muhlato bo`lib, ishq uning sabr-u qarorini olgan bo`lsa, ne qilsin?"- deb yozilgan edi. Asmaiy bunga javoban toshga quyidagilarni bitadi:

" Kim bu vatra ichra istar poklik,

Qilmasun fosh etkoli beboklik",- ya'ni kimki bu halokatli girdobga tushib, undan pok chiqmoqchi bo`lsa, o`zi tushgan yo`ldan qo`rqmasligi kerakligini aytadi. Asmaiy shu mazmundagu javobini yozib, bu manzilni tark etadi. Ertasi kuni shu joyga kelib xat bitilgan toshga nazar soladi. Qarasi oldingi kotib (noma'lum oshiq) yana quyidagilarni yozib qo`ygan:

"Kim agar ul oshiqi ozurdajon -

Bo`lsa pok-u, tutsa ishqin ham nihon,

Lek ul shavq-u muhabbat shiddati -

Tez o`lub, toq o`lsa oning toqati,

Vasl bo`lsa ehtiyoji naylasun?

Topmasa bu ish iloji naylasun?"

Asmaiy bu favqulodda sirni ko`rgach toshga shunday deb yozdi: " Ishq ichra men nasihat qilgan o`sha dardli va notavon kishi bu nasihatlarimdan o`z maqsadiga erishmagan bo`lsa, o`lsin va ishq o`tidan o`zini xalos qilsin".

Hikoyatning shu qismidayoq Ishq vodiysi sifatini ochib berishda Asmaiy va noma'lum oshiqning toshga bitilgan savol-javobi bir vosita hisoblansa, shu vosita tamsiliy hikoyat orqali amalga oshirilgani yaqqol ko`rinadi. Chunonchi, ishqqa muhlato va sabr-u qarori ado kishining ne qilishi kerakligi haqidagi savol va Asmaiyning javobikim, bunday insonning o`zi tushgan yo`ldan qo`rqmasligi kerak ekani. Noma'lum oshiqning ishq shiddati tez bo`lib, vaslga ehtiyoj sezganda nima qilish lozimligi to`g`risidagi savoliga Asmaiy agarki avvalgi nasihatlar orqali maqsadga erishilmagan bo`lsa, bunday inson o`libgina o`zini ishq o`tidan xalos qilishi mumkinligini aytadi. Demak, tamsil-hikoyatning shu yergacha bo`lgan qismidayoq Ishq vodiysi sifatlari ochib berilgan. Ishq vodiysi sifati bobida kimki o`tga tushsa, ya'ni ishqqa muhlato bo`lsa, kuyish-yonishdan boshqa chorasi yo`q. Chunki o`tga tushgan ashyoning kuymoqdan o`zga iloji yo`q, deyilgan. Tamsiliy hikoyatda shu mazmun Asmaiy va oshiq kotibning savol-javobi orqali

berilmoqda. Hikoyatning davomida Asmaiy oshiqning o`libgina ishq o`tidan xalos bo`lishi mumkinligini yozgach, ertasi kuni yana chashma yoniga qaytib kelib toshga qarasa, bu safar kotib hech narsa bitmagan, toshga oshiq bosh urganidan tosh sinib ketgan edi. Oshiq qonidan chashma gulgun rangga kirgan edi. Nasihatgo`y Asmaiyning bergan o`giti tufayli oshiq o`z jonini tark etib, jonini hijron azobidan qutqargan edi. Shu o`rinda ham Ishq vodiysining sifatlaridan biri oydinlashadi. Shoirning dedigi kabi:

" Ishq barqi xonumonni kuydirur,

Xonumon yo`qkim, jahonni kuydirur.

Tarki jon oshiqqa varzish onglagil,

Yor uchun o`lmak kamin ish onglagil".

Ya'ni ishq chaqmog`i xonumonni kuydirib yuboradi, xonumongina emas, butun jahonni kuydiradi. Oshiq kishining asosiy ishi jon tark etish, yor uchun o`lmoq oshiq uchun arzimas ishdir. Tamsiliy hikoyatdagi oshiq ham aynan shu yo`lni tutdi. Agarda shoir vodiy tasvirini tamsiliy hikoyatsiz berganda vodiyning sifati, shoir nazarda tutgan ishqning mohiyati hozirgi kabi yaqqol va ta'sirli zohir bo`lmasdi. Shu bilan birga agar vodiy sifati keltirilgan bob bo`lmaganda edi, biz Asmaiy va noma'lum oshiq kotib to`g`risidagi hikoyatni, albattaki, tamsiliy hikoyat demagan bo`lar edik. Shoir har bir vodiy ta'rifidan so`ng fikrini dalillash uchun tamsildan foydalangan va bu boshqa liro-epik asarlarda bo`lgani kabi voqealar tizimining mukamallashuviga xizmat qiladi.

II.2. Ma'rifat, Istig`no va Tavhid vodiylari vasfida tamsil-hikoyatning qo`llanilishi

"Lison ut-tayr" dostonining zamon va makonlararo uyg`unligi, ya'ni xronotopining ko`lami aniq, ammo u o`zining qamrovi doirasi bilan aql potensiyasi chegaralariga sig`maydi. Boshqacha aytganda, doston xronotopini aql vositasida idroq qilish mumkin emas. Qolavesa, asarning asl mohiyati ham laduniy-ezoterik voqelikni ifodalashida namoyon bo`ladi. Ayni jihatdan Navoiyning " Lison ut-tayr" dostoni jahon adabiyotida yaratilgan aksariyat yozma adabiyot namunalaridan ustunlik qiladi [35,105-111]. Dostonning shu xususiyatini inobatga olib aytish mumkinki, doston syujetidagi zamon va makon muvozanati hamda laduniy voqelikni ifodalashda tamsiliy hikoyatlar yetakchi mavqega ega. Oddiyroq

qilib aytganda, dostonda keltirilgan tamsil-hikoyatlar o`quvchi ko`z o`ngida real makon va zamomni gavdalaniradi, zotan, laduniy voqelikni ifoda etishning maqbul usuli hayotiy misol keltirishdir, misol bo`lganda ham detallar asosida emas, hikoya asosida dalillangan misol keltirish darkor. Shu o`rinda aynan tamsil-hikoyatlar voqealar tizimining mukammallashuviga, rivoji xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlar tasdig`ini Ma'rifat vodiysining vasfi va ko`rlar to`g`risidagi hikoyat misolida aniq ko`rish mumkin. Avval ushbu vodiya ta'rifiga ahamiyat beraylik:

" Ma'rifat vodiysin ondin so`ngra bil,

Dashti bepoyonlig`in nazzora qil.

Kimki bu vodiya`a bo`ldi muttasif,

Topti anda hollarni muxtalif.

Vodiyedur yuz tuman ming onda yo`l,

Ul bu bir kelmay, oningdekkim bu ul.

Ixtilofi juzv ila kul mundadur -

Kim taraqqiy-u tanazzul mundadur...". [42, 198-bet].

Deyilmoqdaki, ishq vodiysidan so`ng ma'rifat vodiysi keladi. Bu joyning nihoyatda bepoyon bir dashtdan iborat ekanligiga ko`z tashla. Kimki bu vodiya kirsa, u yerdagi ahvolning ixtilofli ekanligini ko`radi. Bu joy shunday bir vodiya'dirki, uni yuz tuman ming turli yo`llar kesib o`tadi, ammo ulardan biri ikkinchisiga sira o`xshamaydi. Butun va bo`lak orasidagi qarama-qarshilik ham shu yerdadir, taraqqiyot ham, tanazzul ham shu joydadir.

Tahlilni hikoyat bilan parallel tarzda olib boraylik, hikoyat quyidagicha boshlanadi: Naql qilishlaricha, bir guruh ko`rlar musofirlik yoki asirlik tufayli Hindistonga borib qolishadi. So`ngra falak gardishi bilan ular yana o`z yurtiga qaytib kelishadi. Bu yerda ulardan bir kishi: "Filni ko`rdinglarmi?"- deb so`raydi. Ular: " Ha",-deb javob berishadi. "Ko`rgan bo`lsangiz, dalil keltiring",- debdi boyagi kishi. Ularning har biri filning bir a'zosini paypaslab, undan bilim hosil qilib olgan edi. Shu sababli filning oyoqlarini ushlagan kishi fil ustun (sutun)ga o`xshar ekan, desa, qornini paypaslagan, yo`q, u besutun, dedi. Xartumini ushlagan, fil ajdahoga o`xshash bir narsa ekan, desa, tishlarini bayon qiluvchi kishi esa, fil ikkita suyakdan iborat, dedi. Quyrug`idan xabar bergan kishi filni osilib turgan ilonga qiyos etadi. Qo`li bilan filning boshini paypaslagan kishi uni bir cho`qqining tumshug`i deb sharh qiladi. Filning qulog`iga

qo`l tegizgan kishi uni qimirlab turgan ikki yelpig`ich ekan, deydi.

Ular barchasi shu tariqa ko`r ekanliklari tufayli turli so`zlar aytadilar. Garchi ular aytgan so`zlarning barchasi to`g`ri bo`lsa-da, ularning hammasi nuqsonli edi va ularda tartib mavjud emas edi.

Shu o`rinda hikoyatdan oldingi bobni, ya'ni ma'rifat vodiysining vasfisagi ayrib baytlarga murojaat qilsak:

"...Yuz tuman rahrav ko`rarsen beqaror,

Har biri bir yo`lni aylab ixtiyor.

O`z borur yo`lig`a har bir muftahir,

Yo`lni aylab o`z yo`lig`a munhasir.

Bu oni tutmay musallam, ul muni,

Har bir o`z din o`zga ko`rmay ul buni". [42, 198-bet].

Ya'ni, "...unda sen yuz tuman yo`lovchini beqaror bir tarzda, har birini o`zga bir yo`ldan ketib borahotgan holda ko`rasan. Ularning har biri o`zi ketib borayotgan yo`l bilan faxrlanadi, har biri yo`lni o`z yo`li tomonga buradi. Biri xush tutgan yo`lni ikkinchisi xohlamaydi, har birining ko`ziga o`ziniki yaxshi ko`rinadi, boshqasini esa nazariga ilmaydi".

Ma'rifat vodiysining vasfi bobidan keltirilgan yuqoridagi baytlardan yaqqol ko`rinadiki, ko`rlar va fil haqidagi hikoyat shu o`rinda tamsil taqozosi o`laroq keltiriladi, misol keltirish ehtiyoji bilan dostonga kiritiladi. Vodiy ta'rifidan so`ng ushbu hikoyatni o`qigan oddiy kitobxon ham hikoyat avvalgi bob (Ma'rifat vodiysining vasfi)ning mohiyatini yaqqol ochib berish uchun misol tariqasida berilayotganini anglaydi.

Ma'rifat vodiysidagi har biri o`z yo`lidan yuruvchi va har qaysisi o`z yo`lin maqbul hisoblaguvchilar tariqat ahlidirlar. Shunday ekan bunda ish ziddiyatli bo`lmay iloji yo`q, chunki yo`llarning o`zi bir biriga xilof. Suluk tartibida tafovutlar mavjud bo`lsa-da, hammasining maqsadi bittadir. Ya'ni ko`rlarning har biri o`zining ilmini (yo`lni) haq deb hisoblasa-da, bu ilmi nuqsonlidir. Amma hikoyat so`ngidagi asli hindistonlik bo`lgan donishmand filbon aytganidek, ularning bu xatolari kechirimli. Chunki ular o`z bilimlari darajasida xulosa qildilar va ular filni ko`rishmagan. Ularning aytganlarini bir yerga jamlasa, fil haqida muayyan bir tasavvur hosil bo`ladi. Aytilmoqchiki, yo`llar o`zga, maqsad bittadir. Shu o`rinda, Payg`ambarimiz (s.a.v.)ning : " Kimki haqqa erishmoq uchun safarga otlansa va bu yo`lning son-sanoqsiz ko`p ekanligini ko`rmoqchi bo`lsa, uni xalq olayotgan

nafasga qiyos etsin", - degan soʻzlarini yodga olmoq joizdir. Koʻrlar va fil haqidagi tamsil hikoyat aynan mana shu mazmuni ochib berish uchun qoʻllanilgan. Ushbu hikoyat mazmun jihatidan Rumiyning "Fihi mo fihiy" asarida keltirilgan "Uch sayyoh va uzum" toʻgʻrisidagi hikoyatga oʻxshaydi.

Navbatdagi vodiy Istigʻno vodiysi boʻlib, ushbu vodiy bayonidan soʻng shaxmat oʻyini toʻgʻrisidagi tamsiliy hikoyat keltiriladi. Hikoyat soʻngidagi quyidagi baytlar ahamiyatga molik:

"...Bas bu **tamsile** sari nazzora qil,

Asli istigʻnoni yuz ming muncha bil.

Chun ma'ni sori boʻldung rahshunos,

Barcha ishni **aylagil mundin qiyos**". [42, 206-bet].

Ya'ni, "Bas, sen bu **tamsilga** nazar sol, asl istigʻnoni bundan yuz ming marta ziyoda deb bil. Agar sen buning ma'nosi tomon yoʻl topsang, barcha ishni **shunga qiyos qil**". Shoir ushbu hikoyat tamsil ekanini aytib, istigʻno bundan yuz ming marotaba ortiq ekani va agar uning (istigʻnoning) ma'nosi sari yoʻlga chiqilsa, barcha ishni shunga, ya'ni ushbu tamsil-hikoyatga qiyos qilish lozomligi aytilmoqda. Shu oʻrinda tamsil-hikoyatlarning yana bir xususiyati oydinlashadi. Tamsiliy hikoyatlar qiyos qilish zarurati oʻlaroq yuzaga chiqadi. Demak, ushbu vodiydagi qiyos tariqasida keltirilgan tamsil-hikoyatni koʻrib chiqamiz.

Ikki ustod shaxmat oʻynashga kirishadilar. Oʻrtaga shaxmat donalari toʻkishadi. Har tarafdin bir shoh taxtaga terildi. Rostakam shohlardek ularning ham xizmatkorlari, lashkarlari bor edi. Had birining bittadan toʻgʻri yuruvchi vaziri va bittadan egri yuruvchi farzinlari ham bor edi. U ikki shohdan biri Rum ahliga shoh boʻlsa, ikkinchisi esa zang ahliga hukmdor edi.

Shundan soʻng raqiblar maydonga ot solib, turli oʻyinlar koʻrsatishdi. Oʻrtada ajoyib, qiziq oʻyinlar namoyon boʻlmoqda, balki behad hiyla va tadbirlar koʻrsatilmoqda edi.

Har bir qoʻmondonning oʻgʻli jangning oldingi saflarida borar, otasidan oldin urushga kirar edi. Urush maydoni bosib oʻtilgach otasining oʻrnini bosar edi.

Shunchalik shiddatli jang, maydon, oʻzaro dushmanlik qilish va urush olib borishlar - hamma-hammasi agar oʻyinchi donalarni yigʻishtirishga ahd qilsa va shaxmat taxtasining bir chetini koʻtarsa, bularning barchasi oʻrtadan koʻtarilib, yoʻqqa chiqadi! Shunda na bu urush va na bu dushmanlikdan, na jang olib borish tartib-qoidalaridan asar qoladi.

Oʻynaguvchi ustod uchun oʻyin tugagach, ular (donachalar) hech qanday tafovutga ega boʻlmaydilar. Shaxmat

donalari xalta ichiga solingach "shoh" quyi tushishi, "piyoda" esa yuqori ko'tarilishi mumkin. Hikoyatning mazmuni

barchaga tushunarli, endi uni shoir aytganidek Istig`no vodiysining bayoni bilan qiyoslaymiz. Vodiy bayoni quyidagi bayt bilan boshlanadi:

"Vodiy ondin so`ngra Istig`nodurur,

Onda teng a'lovu gar adnodurur". [42, 202-bet].

Ma'nosi: "Undan (Ma'rifat vodiysidan) keyingi vodiy Istig`nodir. U yerda a'lo va past tabaqali kishilarning hammasi tengdir". Hikoyat-tamsil bilan qiyoslaganda bu holat shaxmat o`ynaguvchi ustodning shaxmat taxtasini ko`targandagi va donalarni xaltaga solgandagi holatini yodga soladi.

Porso Shamsiyev va Sobir Ibrohimovlar tomonidan tuzilgan " Navoiy asarlari lug`ati"da "istig`no" so`zining ham izohi mavjud. "Istig`no" so`zining lug`aviy ma'nosi "boshqalarga muhtoj emaslik, muhtoj bo`lmaslik, ehtiyojsizlik":

Chu ishq bodiyasi keldi dashti **istig`no**,

Shah o`ldi zor anga gar gado erur munis. ("Badoye ul-vasat")

Tasavvuf ta'limotida bu so`z bag`ishlovning to`rtinchi vodiysini (tabaqasini) ifodalaydi, ya'ni ruhning shunday yo`l tutishdurki, unda Allohning ishq va mushohadasi boshqa hamma sezgilarni o`ziga oladi. Ushbu lug`atda "istig`no"ning lug`aviy ma'nosidan so`ng keltirilgan baytdagi mazmun, ya'ni "Ishq badaviysi istig`no dashtiga kelganda, agar gado unga hamdam, ulfat bo`lgan bo`lsa, shoh unga (istig`noga erishgan ishq badaviysiga) zor bo`ldi"gan holati Istig`no vodiysi bayonidagi mazmun bilan bir xil deb atash mumkin. Masalan:

"...Mo`rlarg`a to`ma onda barcha sher,

Pashshasi pil ovlamoqqa bas dalder.

Yetti kishvar ichra shohi qahramon,

Bir gado onda hamon-u ul hamon.

Tig`i qotil tortibon yuz ming cherik,

Ko`zga kelmay onda qoqimcha irik.

Ajdahokim ko`kni chekkay dam bila,

Onda yakson rishtayi Maryam bila.

Bo`ldi ming xayli maloyik bartaraf,

Nogah Odam kiydi bir toji sharaf.

Bo`ldi yuz ming jismdin begona ruh,

Toki kishtibonlig` oyin qildi Nuh...". [42, 202-bet].

Mazmuni:"...U yerdagi chumolilar sher bilan ovqatlanadi, pashshasi esa filni ov qilishga qodir. U yerda yetti iqlimni zabt etgan qahramon shoh ham oddiy bir gadoga tengdir. Qotillik tig`i h yerdagi o`zining yuz ming qo`shini bilan saf tortib turadi. Qoqum terisidan tikilgan qimmatbaho kiyimlar y yerda nazar-pisand qilinmaydi.Ko`kni yutib yuborishga qodir ajdaho u yerda Bibi Maryamning nozik ipi bilan bab-baravar turadi.U yerda minglab malayikalar to`dasi e`tibordan qolib nogah Odam sharaf tojini kiydi. Yuz ming jism o`z ruhidan begona bo`lganida, Nuh kemachilik bilan odamlar hayotini ofatdan saqlab qoldi..."

Yuqorida ko`rib turganimiz Istig`no vodiysining bayonidan chiqariladiga qisqa va lo`nda xulosa shundan iboratki, istig`noga yetgan inson, ehtiyojsizlikka erishgan inson uchun hech bir dunyo matohining ahamiyati yo`q, u insonning dunyi ahli uchun qanday maqomda turishining, xoh gado bo`lsin, xoh shoh, qizig`i yo`q. Chunki u Allohning muhabbati va mushohadasidan boshqa barcha narsadan voz kechgan. Shoir tamsiliy hikoyat orqali aymoqchi bo`lgan fikr esa shundan iboratki, bu dunyoda kim bo`lishing ahamiyatsiz, balki oq donasan, balki qora, shoh, to`ra yoki piyodadirsan, kim bo`lsang ham bid yerga ketasan. Sening taqdiring shaxmat donalarining vaziyati kabidir.Shaxmat donalarini O`yinchi istagan ahvolga solgani kabi taqdirlarni bitguvchi Zot ham sening hayotingni istagan tomonga bura oladi.Va shuni unutmash kerakki, barcha shaxmat donalari oqibatda xaltachada bir xil mavqeda turgani yanglig` Odam avlodlari ham u dunyoda shoh yoki gado bo`lmaydilar, u dunyoda bularning bari ahamiyatsiz bo`ladi. Sahih hadislarda keltirilishicha, Payg`ambarimiz (s.a.v): "O`lmasdan oldin o`lingiz",- degan ekanlar. Istig`no aynan shu holat, o`lasdan oldin o`lish holatidir.

Ushbu BMIning avvalgi qismlaridan ma'lumki, biz tamsil-hikoyatni tahlil qilishimiz uchun avval tamsiliy hikoyatga keltirilishiga sabab bo`lgan bob, ya'ni vodiylar sifat bayoni, undan so`ng esa har bir vodiy talqinidan so`ng keltirilgan tamsil-hikoyat zarur. Ummuman, tamsil san'ati uchun ikki unsur: dalillanayotgan narsa-hodisa va dallil uchun keltirilgan misol muhim.

"Tavhid vodiysining ta'rifi" bobi boshqa vodiylar talqinidan ko`ra kichik hajmlidir, bob to`qqiz baytdan iborat, ammo vodiy uchun tamsil qilingan hikoyat hajmi u qadar kichik emas, o`ttiz bir bayt.Vodiydan ta'rifidan so`ng Mansur Xalloy haqidagi hikoyat tamsil qilingan. Dastlab to`qqiz baytli vodiy ta'rifini ko`rsak:

"- Vodiyi Tavhid ondin so`ngra bil,

Fard olub tajrid ondin so`ngra bil.
Chun bu vodi y sori sayring qo`ydi gom,
Fard-u yaktolig` sanga bo`ldi maqom.
Chun bu vodi yg`a nihoyat topdi sayr,
Munda bir bil yuz tuman ming bo`lsa tayr.
Borchag`a kom-u havo tajrid o`lur,
Borchag`a lahn-u navo taf rid o`lur.
Bu ravishlarg`a chu yetti ul kashish,
Borcha birlikda gum bo`lmoqdur ish.
Birda birdin hosil o`ldi bir adad,
Yo`q xiradqa munda dam urmoqqa had.
Chun sening olingga tushti bo`yla pech,
Bilki ermish birdin o`zga barcha hech.
Bir bo`l-u, bir ko`r-u, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.
Ikkilik bu yo`lda ahvalli qdurur,
Sirri vahdatdin mo`attalli qdurur". [42, 207-bet].

Mazmuni: "Istig`nodan keyingi vodiyni Tavhid (Yagonalik) vodiysi deb bilgil. Unda fard bo`lib, ortiqcha narsalardan xoli bo`lish lozimligini ham anglagil.

Bu vodi yda sayr qilmoqchi bo`lsang, unda yakka-yu yol g`izlik sen uchun asosiy qoida bo`ladi. Bu vodi ydagi sayring nihoyasiga yetgach, u paytda yuz tuman mingta qushni bitta qush deb bilasan. Bunda ularning barcahsining maqsadi yakkalik, barchasining kuy va navosi yol g`izlik bo`ladi. Tarkidunyo qiluvchilar shu holatga erishsa, ular uchun birlikda yo`qolish asosiy ish bo`lib qoladi. Chunki bir karra bir bir bo`ladi, aqlning bu ishga haddi sig`maydi.

Bu qiyin ish sening qarshingda ko`ndalang bo`lsa, bilki, birdan o`zga barcha narsa hechdir. Bir bo`l-u, bir ko`r-u, bir de, bir tila! Bunda hech qachon ikkilikka mayl qilma. Chunki ikkilik bu yo`lda ortiqchalik qiladi va birlik sirlarini bilishdan chetga chiqishni anglatadi". Tasavvuf ta'limotida tavhid - haqiqatga erishish, kishi

ruhining iloh, ilohiy ruh bilan qo`shilib ketishi, Allohga yetishuvi; so`fiylikning beshinchi davri hisoblanadi. Tasavvuf adabiyotida tavhid, vahdat deganda birinchi o`rinda xayolimizga Mansur Xalloy keladi. Hazrat Navoiy ham Tavhid vodiysining ta'rifidan so`ng Mansur Xalloy haqidagi tamsil-hikoyatni keltiradilar. Hikoyatda tavhidida yuqori darajaga erishgan va doim "anal-haq" deb takrorlaguvchi Mansurga din arboblari uning bu ishi yaqinlar ahlining ishi emasligini aytishadi. Ko`pgina suluk ahliga ham bu holat kashf bo`lsa-da, ular odob saqlab, mo`tadillikni ta'minlaganlar. Shu zaylda Mansurga ko`p bora nasihat qiladilar. Ammo Mansur bu nag`malarni takrorlashdan aslo o`zini tiya olmaydi, chunki u ichgan qadah nihoyatda mast qiluvchi edi.

Kunlarning birida uning xayoli Rasuli Akramga borib yetadi. Uning yodiga Muhammad (s.a.v.)ning Buroq nomli otga minib osmonni sayr etgani va unga me'rojga ko`tarilish yuksak baxt nasib etgani keladi. Tangri taolo undan: "Ey do`st, istagan maqsading nedur?" - deb so`raganida Nabiy (s.a.v) osiy ummatlarining gunohlarini afv etishini so`raydi. Shunda Mansurning ko`nglida bir savol paydo bo`ldi:

"Ne uchun ul ma'dani sidq-u safo,

Qildi erkin muncha birla iktifo?"

Me'rojga ko`tarilgan zotdan olamlar Yaratuvchisi tilagi ne ekanini so`raganda Muhammad (s.a.v.) ummatlari gunohlarining afvini so`rash bilangina kifoyalandi. Nega unga shuning o`zi kifoya qildi ekan, degan savol Mansurni tinch qo`ymas edi. Bir kuni uning tushiga Rasulilloh kirdi. Unga "telbalik ayvonida o`tiruvchi, vahdat lofi bilan "anal-haq" deyuvchi", dev murojaat qilib, me'roj kechasida o`zlarida hech qanday "menlik" xayoli bo`lmaganini aytadilar. "Sen bu borada o`zingning ko`rliging va nodonligingni oshkor etding. U yerda "menlik" va "senlik"ni xayol qilgan kishi ikkilik naqshida aql yurgizgandir. Go`yo g`ilaylikdirki, bir narsani ikkita qilib ko`rishdan o`zga narsa emas",- deydilar. Tamsiliy hikoyat shu yerda tugaydi. Hikoyatda tasavvufdagi sakr va sahv holatlariga shoirning munosabati yaqqol aks etib turibdi. Mansur Xalloy mastlik va oshkoralik holatini shoir yoqlamaydi. Buni biz hikoyatdagi ruhoniylarning nasihati va Payg`ambarimiz (s.a.v)ning so`zlaridan anglab olishimiz mumkin. Hikoyatda me'roj kechasida Yaratgandan faqatgina bir narsa, ummatlarining qilgan gunohlari uchun afv so`ragan Allohning habibi haqida so`z ketar ekan, Mansurni shu holat chuqur o`yga toldiradi. Nega endi faqatgina sgu bilan kifoyalandi? Adabiyotdagi, ayniqsa, mumtoz adabiyotimizdagi ideal obraz Muhammad Payg`ambarimizdir. Alloh bilan vahdatga erishgan zot, shubhasiz, udir. Tavhidga yetish uchun, Navoiy ta'biricha, Talab, Ishq, Ma'rifat va Istig`noga erishish lozim.

Haqiqiy ma'noda bu vodiylarni " bosib o'tgan" shaxs, komillik timsoli - Muhammad Mustafu (s.a.v). Ul zot me'roj tunida faqat ummatlar uchun tilak bildirdi, o'zlari uchun emas. Chunki u istig'no holatiga yetgan va ayni damda vahdatga erishgan. Shunday bo'lsa-da, odob saqlaganlar, mo'tadillikni ta'minlaganlar, sakr holatiga yo'l qo'ymaganlar.

Hikoyatda, vodiyning xususiyati xususiyatini inobatga olish natijasi o'laroq, "birlik" va " ikkilik" tushunchalari bir-biriga qarshilantirilganini hisobga olsa, Navoiy Mansur Xalloy yo'lini yoqlamaganini tushunish mumkin. Vahdatga yetganlar buni oshkor qilmadilar, deb hisoblaydi shoir, chunki ularda bunga ehtiyoj bo'lmaydi. Chunonchi, hikoyatda Payg'ambarimiz (s.a.v.) tillaridan aytilgan quyidagi baytlarga ahamiyat beraylik:

"...Onda menlikning xayoli yo`q edi,

Balki bu lafz ehtimoli yo`q edi.

Eltgan ul erdi, boshlag`on ham ul,

Istag`on ham ul, bag`ishlag`on ham ul.

Sen ajab ko`tahnazarliq aylading,

Bo`yla yerda bebasarliq aylading.

Kim oningdek vodiysi Tavhid aro,

Gulshani tajrid ila tafrid aro,

Haml qilding menlik-u senlikka yo`l,

Bu ikkilik vasfidin pok erdi ul...". [42,208-209-betlar].

Ya'ni, "O`shanda (me'roj paytida) menda hech qanday "menlik" xayoli yo`q edi, balki bu so`zni aytishning hech bie ehtimoli mavjud emas edi. Chunki u dargohga eltgan ham, yo`l boshlagan ham, istagan ham, bag`ishlagan ham faqat uning o`zi edi. Sen esa ko`rlik va nodonligingni ko`rsatding. Tavhid vodiysi yoki yakkalik va yolg`izlik gulshanida "menlik" va "senlik" tomon yo`l ochding, ammo u bu xil ikkilik vasfidan pok turardi".

Navoiy hazratlari vodiylar ta'rifida to`laligicha ochib berilmagan fikrlarni, o`zining xulosalarini vodiylar tasviridan so`ng keltirilgan tamsil-hikoyatda to`liq chiqarib bera olganlar. Bu holatdan alloma shoir hikoyatsiz o`z fikrlarini to`laligicha ochib bera olmas ekan degan xulosaga kelib bo'lmaydi. Tamsil-hikoyatlarni qo'llashdan maqsad o`quvchi hissiyotiga kuchliroq ta'sir qilish va aql bovar qilishi mushkulroq bo'lgan tushunchalarni (masalan tasavvufiy istilohlarni) hikoyatlar orqali dalillashdir.

II.3. Hayrat va Faqr-u fano vodiylarini tasvirlashda tamsiliy hikoyatning ahamiyati

Qushlarning navbatdagi manzili - Hayrat vodiysi. Hayrat vodiysidan so`ng keltirilgan tamsil-hikoyat dastlab visol umidida, so`ngra visoldan keyingi hijrondan hayratda qolgan oshiq haqida. Hikoyat boshqa tamsiliy hikoyatlardan hajman yirik, u bir yuz qirq besh bayt (ikki yuz to`qson misra)ni o`z ichiga oladi. Hayrat vodiysining bayoniga bag`ishlanga bob unchalik yirik hajmda bo`lmagani holda unga tamsil qilingan hikoyat yirik hajmlidir.

Navoiy Hayrat vodiysini quyidagicha ta'riflaydi:

"...Har nafas yetmas kishi boshiga tig`,

Bosh urar ming oh ila yuz ming darig`.

Hayrat aylar tilni gung-u lol ham,

Aql zoyil, hushni pomol ham...

...Munda chun qo`ydi qadam ahli ravish,

Onga hayronlig`din o`zga bo`lmas ish.

Har ne kasb aylab edi tavhid aro,

Vodiyi tafrid ila tajrid aro.

Barchasi ondin bo`lur mahv-u adam,

Yo`qki hosil qilg`olikip, o`zi ham...

...Boqsa har yon hayratdin afzun topar,

O`zni hayrat ichra digargun topar.

Derki, oshiq erkonimni tonglamon,

Kinga erkoni-yu lekin onglamon...". [42, 209-210-betlar].

Mazmuni: "...Bu vodiya hali kishi boshiga tig` yetmasdan turib, ming oh va yuz ming afsus chekish yuzlanadi. Hayrat tilni gung-u lol qilib qo`yadi, aqlni o`tmas qilib, hushdan ayiradi... Yo`l ahli bu vodiya qadam qo`ygach unda hayronlikdan o`zga ish bo`lmaydi. Agar tavhid borasida nimaga erishgan, yakka-yolg`zilik va ajralish vodiysida nimaniki qo`lga kiritgan bo`lsa, bu yerda ularning barchasi yo`qolib ketadi, hatto o`zining borligini ham yodidan soqit qiladi... Shu tariqa har yoqqa boqsa, cheksiz hayratga tushadi, o`zini hayrat ichida g`arq bo`lgan

holda ko`radi. Oshiq ekanimdan tonmayman, ammo kimga oshiq ekanimni o`zim anglamayman, deydi...".Hikoyat jahonni zabt etgan bir podshohning nihoyatda go`zal bo`lgan qizining tasviri bilan boshlanadi.Hech bir oshiqni o`ziga teng ko`rmagan, ularni nazariga ilmagan qiz bir kecha tush ko`radi. Tushiga kirgan go`zal yigitga oshiq bo`lib qolgan qiz yana qayta shu tushini ko`rishni istardi, ammo ko`z yoshlari ko`zlaridan uyquni oqizib ketgan edi. Kunlardan bir kun hajr o`tida yonib yurgan qiz shoh bazmida tushida ko`rgan yigitni uchratadi va oh urib hushdan ketadi. U yigit shoh xizmatkorlari ichidagi yosh bir navqiron yigit edi. Yigit ham xuddi shu paytda qizni ko`rdi va shu zahotiyuq ko`nglida ishq alanga oldi. Endi hijron qiznigina emas, yigitni ham azoblamoqda edi.

Shoh qizining g`oyatda tadbirli, zehnli ikki kanizi bor edi.Qiz ularga dardini aytadi. Yo o`ldirib bu azobdan qutqarishlarini, yoki biron boshqa chora topishlarini so`raydi. Kanizaklari buni, albatta, yaxshi yo`l bilan hech kimga oshkor qilmay hal qilishga va'da berishadi.Ular yigit bilan do`stlashib, uni sharob bilan mast qilib, uni uxlatib qo`yish uchun rudni chalishgan zahoti yigit uxlab qoladi.Yigitni kajavaga solib shoh qizi yoniga keltiradilar.Yuziga gulob sepilgach uyg`ongan yigit qarshisida turgan seviklisini ko`rib hayratga tushadi. Qiz va yigit tun bo`yi visol sharobidan mast bo`ldilar. Tong yaqinlashgach sir oshkor bo`lmasligi uchun kanizaklar rud yordamida yigitni behush qilib yana olib kelgan joylariga eltib qo`ydilar.

Yigit uyqudan ko`zlarini ochganda bu yorug` olam uning uchun go`yo qorong`u bo`lib ketdi. Vasl bazmini yod etib jinnilardek nola qilar edi.

Holini birovg'a ma'lum qilishini ham, qilmasligini ham bilams edi. Dardini aytgan bilan ado qila olmas, agar maxfiy tutmoqni istasa, uni jon tark etishi mumkin edi. Uning bu hayratlanishi har lahza joniga ozor berar edi. Har kishi uning ahvolini so`rasa, u dardini so`ramasliklarini iltimos qilar edi.Kuygani yetarli, battar kuyishni istamas edi.Chunki uning holatini sharh etib bo`lmaydi, bunga erishmagan kishi uni his eta olmaydi.

Oshiq:"O`sha iqbol bilan vaslga erishgan o`zim edimmi?"- deb o`ziga savol berar edi.

Hikoyat quyidagi misralar bilan yakunlanadi:

"Vahdati vasl ichra ul yanglig` murod,

Ul sifat ma'shuq birla ittihad.

So`ngra hijrondin bu yanglig` shiddatim,

Hayrat uzra, hayrat uzra hayratim.

Holatedur ars-u bepoyon ajib,

Kimsaga qilma muni, yo Rab, nasib". [42, 220-bet].

Hikoyatda yakuni oshiqning hayrat ichida qolishi bilan yakunlanadi. Hayratda qolgan oshiqning bu soʻzlari Hayrat vodiysi bayonida keltirilgan quyidagi bayt bilan mazmunan bir xil:

"...Derki, oshiq erkonimni tonglamon,

Kimga erkoni-yu lekin onglamon...". [42, 210-bet].

Ya'ni, ishq dardiga muhtalo boʻlib hayratda qolgan odam oʻzining oshiq ekanidan hayron qolmaydi, lekin kimga oshiq boʻlganini anglamaydi, shu narasa uni hayratda qoldiradi, gung-u lol qilib qoʻyadi. Vodiy ta'rifi va undan soʻng keltirilgan hikoyatdagi bunday uygʻunlik hikoyatning tamsiliy hikoyat ekanligini tasdiqlab turadi.

Tasavvuf ta'limotiga koʻra, kimda-kim abadiylikka erishmoqchi boʻlsa, oʻzini foniy qilishi, yoʻq boʻlishi, oʻlishi lozim. Buni oʻzlikni yoʻqotib, butun borliqdan kechib ilohiyatga singishi deb tushunish kerak. Fano ahli Zoti mutlaq vasliga erishganlar hisoblanadi. Dostonda muallif "Fano tariqi adosida munojot" bobida shunday deydi:

"...Oʻyla Foniy qismi, yo Rab, ber fano,

Kim baqo kunjidin ul topqay gʻino.

Qil oʻzungni budini avval nabud,

Ul nabudi ichra bergil bir vujud.

Kim anga ish ul vujud ichra tamom,

Boʻlgʻoy-u topqoy visoling, vassalom". [42, 257-bet].

Yuqoridagi uch baytda Navoiy tangriga munojot qilib, oʻziga yoʻqlikni nasib etishini soʻramoqda. Shunday yoʻqlikki, u abadiyat xazinasidan oʻziga tegishli boylik topa olsin. Avval uning borligʻini oʻzida yoʻqotib, soʻngra bu yoʻqlik ichra borliq yaratishini soʻramoqda. Zero, bu borliqda uning ishi tamom boʻlib, Uning visolini topajak, vassalom!

Hazrat Navoiy fano tushunchasiga koʻpgina asarlarida toʻxtalib, umi gʻoyatda goʻzal tasvirlay olganlar. Masalan, shoir qalamiga mansub quyidagi qit'aga e'tibor beraylik:

" Fano sharbati bobidakim, ta'mi zahri qotildur-u baqoyi abad noʻshi ul zahrdin

hosil

Foniyi mutlaq o`lmayin solik,

Anga yo`qtur umidi maqsadi kull.

Qaro tufroqqa singmagan qatra,

Andin imkoni yo`q ochilmoq gul" [44, 703].

Avvalo, qit'aning nomiga e'tibor bersak, fano sharbati tami zahri qotil, ammo abadiy borliq uni ichishdan hosil bo`ladi, deyilmoqda. Qit'ada detallashrilgan tamsildan mahorat bilan foydalanilgan. Aytilmoqdaki, solik mutlaq foniy bo`lmay tirib ulug` maqsad umidini qilib bo`lmaydi. Agarki qatra, tomchi tuproqqa singmasa, u yerdan gul ochilishining imkoni yo`q. Demak, yuqoridagi munojot va qit'aning mazmunidan kelib chiqib fanoni butun borliqdan kechib, ilohiyatga singish va unda qayta yaralish, deb tushunish mumkin. "Lison ut-tayr" dostonida qushlar bosib o`tishi lozim bo`lgan navbatdagi, ayni paytda so`nggi vodiylar Faqr-u fano vodiysi hisoblanadi. "Fano" so`zining ma'nosini tushundik, "faqr" nima ma'noni anglaradi, degan savol paydo bo`ladi. "Faqr" so`zi arabchadan olingan bo`lib, "kambag`allik, yo`sillik" yoki "dunyodan kechish" demakdir. So`fiylar orasida faqrlikda hayot kechirish ko`pincha zaruriy holatlardan bo`lgan. Ma'lumotlarga qaraganda Muhammad (s.a.v.)ga ilk bor vahiy kelganida faqr ko`rinishidagi nur ko`z oldilarida gavdalangan ekan. Vodiylarning "Faqr-u fano" deb nomlanishiga sabab ham, dastlab dunyodan kechib, yo`qsillikda kun kechirib, so`ngra o`zlikdan ham kechish, fano bo`lish bo`lsa, ajab emas.

Vodiy ta'rifidan so`ng Shayx Abul Abbas haqidagi hikoyat tamsil qilinadi. O`z zamonasining zabardast peahvolaridan bo`lgan Shayx fano vodiysiga qadam qo`ygan edi.

Navoiy shu o`rinda fanoga yuz tutgan insonning qanday xususiyat-u fazilatga ega bo`lishi kerak ekanini Shayx bilan bog`liq bo`lgan bir voqea orqali bayon etadi. Shayx bir kuni suhbatdoshlari bilan xonaqohda o`tirar ekan, shu mahalladagi bir g`alati telba beadablik bilan xonaqoh sahniga kirib keladi. Tahorati uchun suv keltirishlarini aytadi. Shayx unga obdasta eltib berishlarini aytadi. Devona esa obdastani sindirib yuboradi. Yana idish olib kelishlarini so`raydi. Obdasta keltirishsa, yana boyagi holat takrorlanadi. Shayxga bu holni ma'lum qilshganda, shayx nechta idish so`rasa ham olib borib berishlarini aytadi. Devonaga olib kelingan barcha idishlarni sindirib tashlaydi, xonaqohda idish qolmaydi. Shunda devona: "Agar idish bo`lmasa, shayx menga o`z soqolini keltirsin. Soqoli bilan poklanaman", - deydi. Shayx bu adabsiz so`zlarni eshitgach mamnuniyat bilan necha yillardan beri o`stirgan soqoli bir ishga yarab qolganidan quvonga ko`yi devonaning yoniga soqolini tutamlab keladi.

Shayxning bu xil fano xislatini ko`rgach g`ofil, hayosiz va idroki yo`q telba ortiq gapira olmay qoladi. O`zini Shayx oyog`i ostiga otib, hushdan ketadi. Foniylikka erishgan solik telbaga nazar tashlab undagi o`zlikdan asar ham qoldirmaydi. Gumrohni shu tarzda kamolga yetkazib, misni oltinga aylantirdi. Har bir kishi rang, naqsh va bo`yoqdan - o`zligidan chiqmay turib, bunday ishni qilishi mumkin emas.

Hikoyat so`ngida muallifning o`z-o`ziga murojaat tarzidagi bayti bor:

"...Foniyo, mundoq fano haqdin tila,

To baqo topqaysen ul ifno bila". [42, 224-bet].

Asarda Foni taxallusini qo`llagan shoir o`ziga Haqdan hikoyatdagi shayxniki kabi yo`qlik tilamoqda va bu xil yo`q bo`lish bilan abadiy borliq qo`lga kiritilishini uqtirmoqda.

Yuqorida biz vodiylar talqinida tamsiliy-hikoyatlarning qo`llanishini kuzatdik. Dostonda biz keltirgan yettita hikoyatdan tashqari ham tamsil-hikoyatlar mavjud. Ba'zi o`rinlarda ularni shoirning o`zi ham "Tamsil" deb sarlavha qo`ygan. Yuqorida keltirilgan vodiylar talqiniga bag`ishlangan tamsiliy hikoyatlarga garchi shoir "Hikoyat" deb nom bergan bo`lsa-da, ular ular tamsiliy xarakterda ekanini bir necha sabablar bilan izohlash mumkin. Birinchidan, tamsil san'atining g`azalda (va shunga o`xshash janrlarda) qo`llanilish qoidasiga ko`ra, birinchi misrada (ba'zan baytda) aytilgan fikrga ikkinchi misrada (yoki baytda) hayotiy misol keltiriladi, bu keltirilgan misolning vazifasi avvalgi fikrni dalillashdan iborat bo`ladi. Shundan kelib chiqib fikr yuritish mumkinki, liri-epik janrda bu holat boshqacha tarzda amalga oshadi. Dostonlarda syujetli tamsillar keltiriladi va ular yakka holda kelganda mustaqil bir asar bo`la oladi. Ikkinchidan, "tamsil" so`zining ma'nosi "misol keltirmoq" ekan. Dostonda, xususan, biz ko`rib o`tgan "Lison ut-tayr" dostonida shoir "Tamsil" deb nomlagan hikoyat tipidagi boblarni tamsil san'ati deb qaraymizmi, yoki shoir shunchaki so`zning lug`aviy ma'nosinigina nazarda tutib bobni shunday atadimi, degan savol paydo bo`ladi. Biz shu kungacha hech ikkilanmay "tamsil" deb qaraydigan, faqatgina baytlar orasidagi detallashtirilgan dalillash usuli bu tamsil san'atining bizga ma'lum bo`lgan bir qirradi xolos. Aslida tamsil asarda hissiy bo`yoqdorlikdan tashqari voqealar tizimining mukammallashuvida, rivojida ham xizmat qiladi. Bu funksiyani esa tamsil biz BMIning II bobida ko`rib o`tgan syujetli ko`rinishda amalga oshiradi va shu sababdan biz uni "tamsiliy hikoyat", "tamsil-hikoyat", "tamsil qilingan hikoyat", shuningdek, "syujetli tamsil" deb atadik. Uchinchidan, shoir "Hikoyat" deb sarlavha qo`ygan boblarda ham bu hikoyatning tamsil ekaniga

ayrim o`rinlarda ishora berib ketgan. Masalan, Istig`no vodiysining bayonidan so`ng keltirilgan shatranj (shaxmat) to`g`risidagi hikoyatdagi quyidagi baytlarga e`tibor qaratish joizdir:

"...Bas bu **tamsile** sari nazzora qil,

Asli istig`noni yuz ming muncha bil.

Chun bu ma'ni sori bo`ldung raxshunos,

Barcha ishni **aylagil mundin** qiyos". [42, 206-bet].

Navoiy, keltirilgan hikoyatni "tamsil" deb atab qolmay, istig`noni keltirilgan tamsil bilan qiyoslamoqda. To`rtinchidan, Atoulloh Husayniy o`zining badiiy san'atlarga bag`ishlangan asarida bir qator san'atlar qatori tamsilni ham arablar badiiy san'at deb hisoblamasliklarini, ular fors va turkiylar tomonidan san'at deb topilganini aytadi. Demak, qachonlardir tamsil badiiy san'at hisoblanmagan, to forslar va turkiylar uni badiiy san'atlar qatoriga kiritishmaguncha tamsil ham so`zlarning ma'no tarafiga aloqador jihat sifatidagina o`rganilgan. Arablar san'at deb topmagan, ammo biz uchun san'at hisoblangan o`ndan ortiq badiiy vositalar asarda sanab o`tilgan. Shunday ekan, biz ham vodiylar tasviridan so`ng keltirilgan hikoyatlar tipidagi voqeliklarni tamsiliy-hikoyat deb atay olamiz va bunga haqlimiz.

Xulosa

Alisher Navoiy ijodi janriy rang-barangligi hamda mufzmuniy-g'oyaviy yuksakligi bilangina emas, balki ilg'or fikr-g'oyalarning o'ziga xos ifodasi bilan ham o'zbek she'riyati tarixida yuksak mavqega va shuhratga ega ekanligi hech kimga sir emas.

Navoiy lirik janrlar doirasini kengaytirish va poetik jihatdan rivojlantirish, ularning ijtimoiy mohiyatini oshirish borasidagi tashabbuslari yuksak g'oyalarning mukammal badiiy shaklda ifodalanishi uchun imkon beradigan poetik vositalar topib, ijod jarayoniga keng joriy etish yuzasidan olib borgan jiddiy ishlari bilan bevosita qo'shilib ketgan. Binobarin, Navoiy asarlarining g'oyaviy-badiiy qimmatini, shoir san'atkorligining o'ziga xos qirralari uning poetik tasvir vositalari doirasi, shuningdek, ularni qo'llash usullarida yanada aniq namoyon bo'ladi.

Biz bitiruv malakaviy ishimizda shoirning "Lison ut-tayr" dostonining yuksak badiiyatini ta'min etgan vositalardan biri bo'lmish tamsil san'ati qo'llangan o'rinlarni tahlilga tortdik va quyidagi xulosalarga keldik:

- "Lison ut-tayr" dostonida qo'llanilgan tamsillarni shartli ravishda ikkita katta guruhga ajratsa bo'ladi: detallashtirilgan tamsil va tamsiliy hikoyat. Dostonda tamsilning har ikkala turidan ham yuksak badiiy mahorat bilan foydalanilgan. Ayni paytda tamsilning bu ikki turini dostonida qo'llanilgan

tamsil namunalaridan kelib chiqib o'z ichida kichik guruhlarga ajratsa bo'ladi;

- dostonda o'ttizdan ortiq o'rinda detallashtirilgan tamsildan mohironafoydalanilgan. Detallashtirilgan tamsilni biz hajmiga ko'ra turli guruhlarga bo'lishimiz mumkin. Bir misradan iborat tamsil, bir baytdan iborat bo'lgan tamsil, ikki va undan ortiq baytdan iborat bo'lgan tamsil (bu o'rinda tamsiliy hikoyat kiritilmaydi) kabi turlarga bo'ldik;
- detallashtirilgan tamsilning bajarayotgan vazifasiga ko'ra turlari: hikoyat va masallarni xulosalash uchun xizmat qilgan tamsillar, qahramonlar xarakterini dalillash uchun xizmat qiluvchi tamsillar, shoirning aytmoqchi bo'lgan fikrini konkretlashtirish uchun xizmat qilgan tamsillar va hkz. turlari mavjudligini ko'rib chiqdik;
- Alisher Navoiy ijodida ("Lison ut-tayr" misolida) uchraydigan detallashtirilgan tamsillarning ayrimlari muallif uslubigagina xos noan'anaviy tarzda uchraydigan o'rinlari mavjud. Masalan, tamsilning ta'zod xarakterida qo'llanganlik holati (Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyatda ketirilgan tamsil nazarda tutilmoqda). Bu o'rinda tamsil bo'lib kelgan baytning ikki qismdan iboratligini ko'rish mumkin, chunki tazodda ikki qarama-qarshi ma'noli qism bo'lishi shart. Nafaqat tazod bilan, balki boshqa bir necha san'atlar bilan ustma-ust, qorishiq holatda qo'llanilgan tamsillarni uchratish mumkin;
- ma'lumki, mumtoz she'riyatda shoirlar badiiy san'atlardan foydalanar ekan, ba'zida badiiy san'atning ma'lum bir turini silsila tarzda qo'llaydi. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ko'pgina she'riy san'atlar (tazod, tajahuli orif, mubolag'a va hk) qatori tamsil ham silsila, zahir tarzida bitilgan o'rinlarni aniqlab tahlilga tordik. Tamsiliy silsiladan, ayniqsa, Ishq vodiysi talqiniga bag'ishlangan bobda g'oyatda pyxtalik bilan foydalanganligi sababli kuzatildi;

- muqaddimaviy boblardan munajat, xalifalar ta'rifi va Shayx Farididdin Attorga atalgan boblarda fikr tasdig`iga xizmat qiluvchi tamsillardan foydalanilgan. Ayni holat dostonning barchaboblari uchun ijodkoradabiy niyatini ochib berishda tamsil muhim ahamiyat kasb etganini dalillaydi;
- qushlarning uzrxohligiga aytilgan javoblar bilan bog'liq hikoyat va masallarda detallashtirilgan tamsillardan namunalarni talhlil qilib chiqdik. Bunda tamsil, asosan, hikoyatlarning yakunida qo'llanilib, hikoyatga xulosa berish vazifasini bajarish barobarida qushlarning uzxohlik uchun aytilgan nutqlariga ham, ularga Hudhud tomonidan berilgan javobiga va keltirilgan hikoyatga ham taalluqli ekani bilan ahamiyatlidir;
- dostonda tamsiliy hikoyatning o'рни va vazifalarini o'rgandik. Tamsiliy hikoyatlarning asosiy vazifasi hissiy ta'sirdorlikni oshirish va fikrni yuksak badiiy ruhda ifodalashdan tashqari dostonda voqealar tizimining mukammallashuviga xizmat qilishi, shuningdek, vodiylarda mujassamlashtirilgan irfoniy ma'noning terananglashishiga bois bo'lishi kuzatiladi;
- umuman olganda, "Lison ut-tayr" dostoniga qo'llanilgan tamsil san'ati (detallashtirilgan tamsil) namunalarining har biri asarning badiiy jihatdan go'zal bo'lishini ta'minlagan. Shu bilan birga, Navoiyning so'z qo'llashdagi kamoloti, jumla tuzishdagi mahoratini yaqqol ko'rsatgan. Tamsiliy hikoyatlar esa har biri alohida olinganda mustaqil asarga o'xshasa-da, asar tarkibida muallif g'oyalarning asosiy "yuk" tashuvchisi vazifasini o'tagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Normativ-huquqiy hujjatlar.

- Karimov I. A. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2009.
- Мирзиёев Ш. М.
Буюккелаж агимизни мардваолий жанобхалқимиз билан бирга қура миз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
- Mirziyoev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017.
- Barkamol avlod orzusi (“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish borasidagi mulohazalar). – T.: „Sharq” nashriyot-matbaa konserni, 1998.
- „Ta'lim to'g'risida” O'zbekiston Respublikasining qonuni. Oliy ta'lim me'yoriy hujjatlar to'plami. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimizning ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish maqsadida yoshlar o'rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori. -Toshkent. 2018-yil, 12-may.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning " Yozuvchilar Uyushmasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. Toshkent. 2018-yil, 5-aprel.

Asosiy adabiyotlar:

- Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. 2-jild. Lirika. – T.: Fan, 1992.
- Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. I jild. – T.: Fan, 1978.

10. ҲаққулИ. Ҳақиқатйўлинтугайдесанг...// Тасаввуфвашеърият. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
11. ҲаққулИ. Ирфонваидрок. – Т.: Маънавият, 1998.
12. Ҳаққул И. Камол эт касбким. – Т.: Чўлпон, 1991.
13. Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2009.
14. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият, 1999.
15. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
16. ValixojayevВ. O'zbekadabiyotshunosligitarixi. –Т.: O'zbekiston, 1993.
17. ValixojayevВ. Mumtoz siymolar. – Т.: А. Qodirynomidagixalqmerosinashriyoti, 2002.
18. VohidovR., EshonqulovН. O'zbekmumtozadabiyotitarixi. – Т.: 2006.
19. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Тўртинчи том. Биринчи китоб. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960.

Monografiya, risola va o'quv qo'llanmalar:

- Атауллох Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Т.: Фан. 1981.
- Ahmad Taroziy. Funun ul-balog'a.// O'zbek tili va adabiyoti. 2002, 2003-yillar.
- ЗоиҲдов В. Навоийнинг "Лисон ут-тайр" асари. Ўзбек адабиёти тарихидан. –Т.: 1961.
- Исхоков Йо. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан. 1979.
- Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. – Т.: G'.G'. 2014.
- OrzibekovR. O'zbeklirikshe'riyatijanrlari. – Т.: Fan. 2005.
- РахмоновА. Шеърсанъатлари. –Хужанд. 1972.
- Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати –. Т.: Фан. 1979.
- Sulton I. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Т.: Fan. 2005.
- Шарипов Ш. "Лисон ут-тайр" ҳақиқати . – Т.: Маънавият. 1998.
- Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т.: Фан. 1972.
- Каюмов А. Алишер Навоий. – Т.: 1976.
- Курбонов А. Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари.2-кисм. Маърузалар матни. – Наманган. 2001.
- Кудратуллаев Х. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т.: F. F. 1991.

- Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т. 1963.
- UzoqJo'raqulov. Nazariypoetikamasalalari. – Т.: G'.G'. 2015.
- Hamidov Z. Navoiy badiiy san'atlari. – Т.: Universitet. 2001.
- Хаккулов И. Занжирбан шерқ ошида. – Т.: Юлдузча. 1989.
- Ходжихмедов А. Мумтоз бадиият малохати. – Т.: Шарқ. 1999.

Ilmiy maqolalar:

- Atabayeva Z. Navoiy lirikasida takrorga asoslangan san'atlar.// O'zbek tili va adabiyoti. 2011-yil, 3-son.

Lug'atlar:

- Шамсиев П., Иброхимов С. Навоий асарлари лугати. – Т.: F.F.1972.

Badiiy adabiyotlar:

- ВохидовЕ. Асарлар. 4-жилд. – Т.: O'zbekiston. 2016, 380-bet.
- Навоий А. Лисон ут-тайр. – Т.: F.F. 1991.
- Навоий А. Лисон ут-тайр, илмий-танқидий матн: Таййорловчи Ш. Ешохожоев. – Т.: Фан. 1960.
- Навоий А. Лисон ут-тайр. Асарлар. 15томлик, 11-том. – Т.: 1966.
- Navoiy A.G'aroyib us-sig'ar. To'la asarlar to'lami.10 jildlik, 1-jild. –Т.: G'.G'. 2013.

Internet saytlari:

- <http://www.gpntb.ru/>
- <http://www.natlib.uz/>
- <http://www.samdu.uz/>
- <http://www.faaak.uz/>
- <http://www.library.uz/>
- <http://www.literature.uz/>

